

Novopazarski sandžak u percepciji hrvatske muslimanske nacionalističke inteligencije: slučaj Kasima Hadžića (1938. – 1945.)

HAMZA MEMIŠEVIĆ

Bošnjački institut – Fondacija Adil Zulfikarpašić

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

hamzam@bosnjackiinstitut.ba

Da bi se cjelovito opisalo djelovanje i rad Kasima Hadžića u Drugom svjetskom ratu, potrebno je rasvijetliti pojedine dijelove njegova života iz međuratnoga razdoblja. U prvom dijelu rada predočava se Hadžićeva biografija i njegova djelatnost u međuraću, a u drugom dijelu analizira se Hadžićev rad u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Hadžićeva pisanja o Novopazarskom sandžaku kao sastavnom dijelu Bosne i Hercegovine nisu bila izolirani slučaj, nego se radilo o širem raspoloženju sandžackih muslimana. Djelovanje različitih muslimanskih uglednika iz toga kraja u razdoblju Nezavisne Države Hrvatske svjedoči o pokušajima pripajanja Sandžaka u njezin okvir.

Ključne riječi: Kasim Hadžić; Novopazarski sandžak; Bosna i Hercegovina; Nezavisna Država Hrvatska

Uvodne napomene o Kasimu Hadžiću

Kasim Hadžić rođen je u Zaostri kod Priboja 1917. godine. Osnovnu naobrazbu stekao je u Priboju, a poslije je upisao Veliku medresu kralja Aleksandra I. u Skoplju.¹ Referirajući se na rad Velike medrese u Skoplju, Hadžić je naglašavao koliko su za njezinu uspostavu bili važni Hasan Rebac² te direktor škole Ahmed Mehmedbašić³, koji je svojim zalaganjem doprinio etabliranju

¹ MEHMEDOVIĆ, *Leksikon bošnjačke uleme*, 200.

² Hasan Rebac (1890. – 1953.) rođen je u Mostaru. Sudjelovao je u Balkanskom i Prvom svjetskom ratu na strani srpske vojske. Djelovao je u cilju promicanja srpstva među bosansko-hercegovačkim muslimanima. U međuratnom razdoblju bio je izraziti oponent Jugoslavenske muslimanske organizacije. Nakon proglašenja Šestosiječanske diktature 1929. imenovan je za direktora Vakufske direkcije u Skoplju. Vidi: HASANBEGOVIĆ, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 483-484.

³ Ahmed Mehmedbašić (1870. – 1942.) rođen je u Mostaru. Jedan od osnivača kulturno-prosvjetnoga društva „Gajret”. Godine 1910. izabran je u Bosanski sabor. Od osnutka Velike medrese u Skoplju pa do raspuštanja te škole obnašao je dužnost direktora. Nakon odlaska

Velike medrese na ljestvici obrazovnih institucija.⁴ Najvećim dijelom pohađali su je muslimanski učenici iz Sandžaka,⁵ Crne Gore, Makedonije i Kosova, tako da je Hadžićeva opaska o Velikoj medresi kao školi „sandžackih i crnogorskih muslimana” imala utemeljenja.⁶ Velika medresa kralja Aleksandra u Skoplju s radom je započela 1924., a rasformirana je tijekom travnja 1941. godine. Središnja nakana te školske ustanove podrazumijevala je promidžbu integralnoga jugoslavenstva među muslimanima na jugu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS), što je očito iz imena škole. Muslimanska ulema turskoga i albanskoga etničkog podrijetla na jugu države te politička organizacija muslimana toga kraja Džemijet⁷ gledali su s podozrenjem na njezin rad, smatrajući da će im „Bosanci posrbiti djecu”.⁸ Dosjetkom o politici srbizacije muslimani albanskoga i turskoga podrijetla nastojali su upozoriti na to da je državni sustav preko Velike medrese, ali i kulturno-prosvjetnoga društva „Gajret”, djelovao u smjeru pridobivanja pučanstva toga kraja za srpsku nacionalnu ideju.⁹ Nastavnim programom Velike medrese, a sve pod krinkom modernizacije, uspostavljen je odgojno-obrazovni sustav čiji je cilj bio rastakanje tradicionalne koncepcije temeljene na islamu.¹⁰ Bitan detalj u raščlambi storijske vezane uz tu medresu jest podatak da je znatan broj učenika tijekom Drugoga svjetskog rata završio u redovima partizanskoga pokreta. Među dobitnicima priznanja za sudjelovanje u komunističkoj revoluciji 1941. – 1945. bilo je 18 njezinih bivših učenika.¹¹ Velika medresa u Skoplju imala je ulogu *tvornice* režimskih muslimana, ali u kasnijem je razdoblju pod utjecajem „Gajreta” postala zametkom komunističke ideje među muslimanskim pukom Sandžaka. Kasim Hadžić i Sulejman Mašović jedini su svršenci Velike medrese u Skoplju koji su tijekom Drugoga svjetskog rata obnašali dužnosti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH).¹²

reis-ul-uleme Džemaludina Čauševića 1930. istican je kao jedan od mogućih kandidata za novoga reis-ul-ulemu. Kraljevski režim odlikovao ga je ordenom Belog orla petog stepena i ordenom Sv. Save trećeg reda zbog njegova pozitivnoga držanja. Preminuo je u Beogradu. Vidi: MEHMEDOVIĆ, *Leksikon bošnjačke uleme*, 342.

⁴ HADŽIĆ, „Velika medresa u Skoplju (Povodom 40-godišnjice)”, 336.

⁵ U radu se termini Novopazarski sandžak i Sandžak koriste kao sinonimi.

⁶ HADŽIĆ, „Velika medresa u Skoplju (Svršetak)”, 404-407.

⁷ *Islam Muhafazai Hukuk Cemiyet* – Društvo za zaštitu muslimanskih prava, politička organizacija koja je okupljala muslimane na jugu Kraljevine SHS. Džemijet je u početku blisko surađivao s režimom, što je primjetno prilikom pružanja potpore centralističkom ustavu 1921. godine. Održavanje bliskosti s režimom bilo je uvjetovano teškim položajem muslimana toga područja. Nakon što je Ferhat-beg Draga postao čelnik Džemijeta dolazi do zaokreta u politici organizacije. Ferhat-beg Draga nije prihvatio nacionalnu obespravljenost albanskih i turskih muslimana toga područja. Vidi: BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 352-353.

⁸ MEMIĆ, *Bošnjaci – Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, 278.

⁹ KEMURA, *Uloga Gajreta u društvenom životu muslimana*, 281.

¹⁰ MEMIĆ, *Bošnjaci – Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, 278.

¹¹ NOVAKOVIĆ, „Organizacija i položaj Islamske vjerske zajednice u Kraljevini Jugoslaviji”, 464.

¹² Dr. Sulejman Mašović (1918. – 1998.) po završetku školovanja u Velikoj medresi započeo je s radom u skopskom ulema medžlisu. Djelovao je i na poziciji tajnika kotarskoga odbora

U razdoblju 1937. – 1941. Kasim Hadžić pohađa Višu islamsku šerijatsko-teološku školu (VIŠT) i diplomira u trećoj generaciji studenata.¹³ Ta obrazovna institucija s radom je započela 1935. godine. Djelatnost VIŠT-a prekinuta je 1945., kad su komunisti, po uspostavi komunističke diktature, zabranili rad te ustanove.¹⁴ Tijekom 30-ih godina prošloga stoljeća među muslimanskom mladeži u Kraljevini Jugoslaviji bile su zastupljene različite ideološke orijentacije. Na islamskim školskim zavodima utjecaj komunističke ideologije bio je primjetan u Gazinoj medresi i šerijatskoj gimnaziji, dok se hrvatska nacionalna ideja uvriježila kod slušača VIŠT-a.¹⁵

Kao polaznik VIŠT-a, Hadžić je objavio dvije zapažene studije: 1939. djelo o Novopazarskom sandžaku, a iduće godine raspravu pod naslovom *Položaj žene u islamu*. Primarna Hadžićeva nakana u djelu posvećenom Novopazarskom sandžaku ogledala se u dokazivanju sraslosti toga teritorijalnog prostora i sandžačkih muslimana s maticom Bosnom i Hercegovinom (BiH) i bosanskohercegovačkim muslimanima. Nakon sloma Kraljevine Jugoslavije i proglašenja NDH Hadžićev rad dobiva na važnosti. Muslimani s prostora Sandžaka u novonastalim političkim okolnostima uviđaju mogućnost sjedinjenja Novopazarskoga sandžaka s NDH. Druga važnost u angažmanu Kasima Hadžića tijekom Drugoga svjetskog rata jest uloga u časopisu bosanskih muslimana – hrvatskih nacionalista *Osvit*, u kojem je bio glavni urednik. Njegovo stvaralaštvo u tom časopisu 1944. rezultiralo je objavljenom studijom posvećenom pljevaljskom muftiji Šemsekadiću.

Povijesne i teološke rasprave Kasima Hadžića

Djelo Kasima Hadžića pod naslovom *Novopazarski sandžak kao sastavni dio Bosne i Hercegovine: historičko-politička rasprava* objavljeno je 1939. u Sarajevu, a urednik Hadžićeve studije bio je Munir Šahinović Ekremov.¹⁶ Djelo je imalo historiografsku, ali i političku dimenziju. Urednik knjige Hadžićevo djelo o Novopazarskom sandžaku označava nastojanjem da se predоче podaci o tome kraju koji se uslijed povijesnih procesa našao na margini društveno-političkih zbivanja. Dajući osvrt na Hadžićevo djelo, urednik ističe da je Ante Starčević teritorij Novopazarskoga sandžaka smatrao dijelom hrvatskoga državnog prostora, a muslimane Sandžaka dijelom hrvatskoga naroda.

udruge „El-Hidaje” u Skoplju. U Sarajevo je došao u vrijeme Drugoga svjetskog rata i radio je na skrbi o izbjeglicama iz istočne Bosne koji su uslijed četničko-partizanske akcije bili prisiljeni na iseljavanje. Vidi: MEHMEDOVIĆ, *Leksikon bošnjačke uleme*, 336.

¹³ KARIĆ, *Prilozi za povijest islamskog mišljenja*, 70.

¹⁴ *Isto*.

¹⁵ ČAMPARA, *Molitva za istinu* 4, 27.

¹⁶ Munir Šahinović Ekremov (1900. – 1945.) radio je kao novinar i pisac. Bio je gorljivi pristaša pravaške ideologije. U glasilu *Muslimanska svijest* (1936. – 1941.) obnašao je poziciju glavnoga urednika. Preko toga glasila promicao je hrvatske nacionalne ideje među bosansko-hercegovačkim muslimanima. Godine 1945. likvidirali su ga odredi Jugoslavenske armije. Vidi: DIZDAR et al., *Tko je tko u NDH*, 375.

Urednik je stoga pozvao hrvatske nacionalno-političke dužnosnike na posvećivanje pozornosti muslimanima Novopazarskoga sandžaka.¹⁷ U uvodu studije Hadžić ističe skromno istraženu prošlost Novopazarskoga sandžaka. Uzrok tome vidi u fiksiranosti dotadašnjih autora na teme koje su primarno usmjerene na ekonomski položaj stanovništva i stanje (ne)prosvijećenosti. Novopazarski je sandžak uslijed širih geopolitičkih promjena prestao biti dijelom BiH, a „ta pripadnost Bosni i danas je u svijesti muslimanskog dijela stanovništva. Sandžački muslimani su još uvijek Bošnjaci pa i sada govore bošnjački”¹⁸ – ključna je Hadžićeva teza rasprave.

Poveznice toga prostora s Bosnom su stare, ali kompleksne. Zapadni dio kasnijega Novopazarskog sandžaka pripadao je Bosanskom Kraljevstvu od 1374. do prve polovine XV. stoljeća. Znatan dio njegova teritorija bio je dijelom osmanskoga sandžaka Bosne između sredine XV. i kraja XVIII. stoljeća. Od 1580. do 1878. njegov ukupni teritorij pripadao je Bosanskom ejaletu.¹⁹ Prema Hadžiću, pojam *Bosna* pretrpio je različite preobražaje. Kad se *Bosna* prvi put pojavila, to „sprva nije bio geografski, nego politički pojam”, pisao je Hadžić. On je isticao da je Bosna imala postupan razvitak s obzirom na to da je u početku bila koncentrirana oko rijeke Bosne, a zatim se teritorijalno širila. Tako su brojni krajevi tijekom pojave pojma Bosne, uključujući i Novopazarski sandžak, koji su poslije postali sastavnim dijelom Bosne, tada bili izvan njezina teritorija. Ta(kva) Hadžićeva argumentacija imala je uputiti na to da Novopazarski sandžak u početku nije bio dijelom BiH, ali je poslije postao neodvojivi dio matice BiH.²⁰

Pružajući presjek stanja tijekom Osmanskoga Carstva, Hadžić se poziva na rezultate istraživanja Milana Preloga i zaključuje da je u razdoblju osmanske uprave Bosna „dobila mnogo šire značenje”. Sjedište hercegovačkih paša bilo je u Pljevljima, što je prema Hadžiću krunski argument u prilog tome da Novopazarski sandžak nije bio izvan teritorijalnoga sklopa BiH. Zato tvrdi da „kako god je Višegrad bio Bosna tako su to bili i Novi Pazar ili Sjenica, i sve do Mitrovice”.²¹

¹⁷ HADŽIĆ, *Novopazarski sandžak kao sastavni dio Bosne i Hercegovine*.

¹⁸ *Isto*, 5.

¹⁹ *Isto*, 12. Porazom župana Nikole Altomanovića 1373. stvoreni su preduvjeti za teritorijalno širenje Bosne prema gornjem Podrinju i donjem Polimlju, što je uključivalo sljedeća mjesta: Prijepolje, Pljevlja, Foču, Višegrad, Goražde, Onogošt i Bileću. Vidi: GRAFENAUER, PEROVIĆ, ŠIDAK, *Historija naroda Jugoslavije*, 580-581. U razdoblju Osmanskoga Carstva prvobitne dijelove Bosanskoga sandžaka činili su sljedeći dijelovi Sandžaka: Zvečan, Jeleč, Ras, Sjenica, Moravica i Nikšić. Ta su mjesta, kako navodi Hazim Šabanović, poslije pretočena u nahije. Preostali dio Sandžaka pripao je Hercegovačkom sandžaku, koji je utemeljen 1470. godine. Po uspostavi Hercegovačkoga sandžaka sjedište hercegovačkoga sandžakbega bilo je u Foči. No, 1572. Pljevlja postaju središtem Hercegovačkoga sandžaka i ostaju to sve do 1833. godine. O tome vidi: ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 40, 47.

²⁰ HADŽIĆ, *Novopazarski sandžak kao sastavni dio Bosne i Hercegovine*, 12, 14.

²¹ *Isto*, 18-20.

Nastojeći ponuditi što vjerodostojniju argumentaciju o Novopazarskom sandžaku kao sastavnom dijelu BiH, on se poziva na dnevnik tajnika francuskoga veleposlanika Sancyja u Osmanskom Carstvu. Hadžić to čini s nakanom pojačavanja tvrdnje da Sandžak nikad nije bio posebna pokrajina, nego uvijek obilježavana imenom Bosne i Hercegovine. Tako tajnik Lefevre odlazeći u Carigrad 1611. prolazi kroz Sandžak i pritom navodi da njegov južni dio (Pljevlja, Prijepolje, Bijelo Polje i Berane) pripada Hercegovini, a sjeverni dio (Priboj, Nova Varoš, Sjenica i Novi Pazar) potpada pod Bosnu.²²

U pogledu podrijetla sandžačkih muslimana Hadžić ističe da oni imaju istovjetnu nacionalnu pripadnost kao i „braća preko Drine”. Povezanost bosanskohercegovačkih i sandžačkih muslimana u jedan nacionalni korpus za Hadžića je činjenica. Stoga postavlja pitanje: ako muslimani BiH i Sandžaka nisu etnički i nacionalno istovjetni, zašto se pljevaljski muftija Šemsekadić digao na ustanak prilikom ulaska austrougarskih trupa u Bosnu? Sandžački muslimani očuvali su ime Bošnjak i svoj bošnjački jezik, isticao je Kasim Hadžić. Međutim, kad se kontekstualiziraju prilike među bosanskohercegovačkim muslimanima u tom razdoblju, uočljivo je da *bošnjaštvu* nisu pridavane nacionalne konotacije, nego je pojam zadobio zemljopisnu odrednicu.²³ Naposljetku, žali zbog ignorantskoga odnosa braće u Bosni prema sandžačkim muslimanima. Uzrok takvu stanju vidi u odluci Berlinskoga kongresa kojom je Novopazarski sandžak izuzet iz Bosne. U zaključku studije autor naglašava da političkim nastojanjima treba ishoditi način povratka Novopazarskoga sandžaka u povijesni okvir. Na kraju studije Hadžić poručuje: „Tko pronalazi unatoč svemu, bilo kakve razlike između Sandžaka i Bosne, taj se svijesno ogriješuje o istinu.”²⁴

Dijelovi Hadžićeve studije o Novopazarskom sandžaku objavljeni su u glasilu *Muslimanska svijest* u rubrici pod naslovom „Sandžak kao sastavni dio Herceg Bosne”. U zaključku rasprave na stranicama *Muslimanske svijesti* Hadžić ističe štetne posljedice srpske okupacije Sandžaka 1912. za muslimansku populaciju te naglašava da Sandžak nije zasebna pokrajina, nego sastavni dio BiH, a da se Sandžaklija musliman „oduvijek osjećao Bosancem”.²⁵

²² *Isto*, 21-22. Hadžić u svojem rukopisu ne navodi puno ime i prezime francuskoga veleposlanika u Osmanskom Carstvu i njegova tajnika. Iz dostupnoga materijala očito je da je prezime veleposlanika Sancy, a tajnika Lefevre.

²³ Srbijanski povjesničar Milutin Živković u studiji posvećenoj Sandžaku tijekom Drugoga svjetskog rata navodi apel upućen Mussoliniju iz Zagreba 24. svibnja 1941. U tom je apelu istaknuto da su muslimani u razdoblju Kraljevine Jugoslavije bili onemogućeni da se nacionalno izjasne Hrvatima, stoga su pobjegavali odrednici Bošnjak. Vidi: ŽIVKOVIĆ, *NDH u Srbiji*, 66.

²⁴ *Isto*, 28-29, 33.

²⁵ *Muslimanska svijest: organ hrvatskih muslimana* (Sarajevo), god. IV, br. 65, 16. 9. 1939. Osnivač *Muslimanske svijesti* bio je hrvatski nacionalist Munir Šahinović Ekremov. Kad je časopis 1936. pokrenut, držao je liniju Muslimanske organizacije, u kojoj su djelovali pristaše pravaške ideologije: Alija Šuljak, Hakija Hadžić i Ademaga Mešić. Pred izbore 1938. Šahinović je promijenio političku organizaciju i podržao Spahin JMO. Vidi: HASANBEGOVIĆ, *Muslimani u Zagrebu 1878. – 1945.*, 120-121.

*El-Hidaje*²⁶, glasilo muslimanske ilmije, u rubrici „Kronika” posvetilo je pozornost Hadžićevu radu uz komentar da on dokazuje „povezanost sandžačkih muslimana sa braćom iz Herceg-Bosne”.²⁷

Važno je spomenuti da je Kasim Hadžić sudjelovao u aktivnostima kulturno-prosvjetnoga društva „Gajret”. Naime, mjesni odbor „Gajreta” u Priboju za vrijeme ramazana²⁸ 1941. upriličio je različite aktivnosti. Na jednoj od njih sudjelovao je i Hadžić i tom prigodom održao predavanje vezano uz djelatnost „Gajreta” na području Sandžaka.²⁹

Hadžićeva rasprava o položaju žene u islamu

U raspravi *Položaj žene u islamu* Hadžić je usporednim pristupom predložio islamska i neislamska učenja u pogledu odnosa prema ženi. Predgovor za njegovu raspravu napisao je Mustafa Busuladžić,³⁰ koji je uzročnike dekadencije kod muslimana vidio u muslimanima, a ne u islamu. U raspravi Hadžić zastupa stav o nadmoćnosti islamskoga učenja, ali istovremeno oštro kritizira učmalost muslimana u Kraljevini Jugoslaviji i njihov nemaran odnos spram načela islamske vjere. Prema Hadžiću, nemarnost se odražavala u pogledu krupnih društvenih pitanja, kakvo je bilo prosvjećivanje muslimanki, gdje se u muslimansku sredinu uvuklo (auto)destruktivno i islamu posve strano učenje koje je muslimanku nastojalo držati izvan obrazovnih institucija. Kućni odgoj i prosvjetne ustanove, prema njegovu stajalištu, dužni su djelovati dopunjujuće, jer odgoj bez škole bit će nepotpun, baš kao i obrazovanje bez

²⁶ Udruga „El-Hidaje” (pravi put) utemeljena je 1936. u Sarajevu. Organizacija se skrbila o ilmiji (islamsko svećenstvo), ali u svojoj djelatnosti imala je izraženu političku dimenziju, što je vidljivo u vrijeme Drugoga svjetskog rata. Čelnik udruge bio je Mehmed Handžić. „El-Hidaje” je okupljala pretežito konzervativnu muslimansku ulemu. Vidi: KISIĆ KOLANOVIĆ, „Muslimanska inteligencija i islam u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”, 921.

²⁷ *El-Hidaje* (Sarajevo), god. III, br. 8, studeni 1939., 103.

²⁸ Ramazan je sveti mjesec za muslimane jer je tijekom toga mjeseca započela objava Kura-na. Za vrijeme ramazana muslimani prakticiraju post, odnosno ne konzumiraju hranu i piće od zore pa do zalaska sunca.

²⁹ *Gajret*, god. XXII, br. 1, 29. Na skupštini „Gajreta” 8. srpnja 1939. Hadžić je iznio podatke vezane uz gospodarska, prosvjetna i interkonfesionalna kretanja na prostoru Sandžaka. Tijekom izlaganja opetovao je tezu da se „Sandžak osjeća Bosnom”. Posebnu pozornost skrenuo je na demografska kretanja u Sandžaku s obzirom na to da se broj muslimanskoga puka smanjivao, a broj pravoslavaca je rastao. Iseljavanju muslimana doprinosila je tadašnja politika, koja je favorizirala pravoslavce u odnosu na muslimane. Vidi: *Gajret*, god. XX, br. 1, 180-181.

³⁰ Mustafa Busuladžić (1914. – 1945.) završio je Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu te upisao VIŠT. Godine 1940. otišao je na poslijediplomski studij iz orijentalistike u Rim, gdje se zadržao dvije godine. Tijekom studija u Rimu bio je spiker za hrvatski jezik na radijskoj stanici. Po okončanju studija 1942. vratio se u NDH, gdje je obnašao dužnost suplenta za vjersko-orijentalne predmete u Gazi Husrev-begovoj ženskoj medresi. Imao je zapažen angažman u muslimanskim kulturno-vjerskim društvima tijekom rata. Napisao je važna djela iz filozofije, povijesti i islama. Po uspostavi komunističke diktature komunisti su ga likvidirali 29. lipnja 1945. Vidi: MEHMEDOVIĆ, *Leksikon bošnjačke uleme*, 96.

odgoja u „duhu islamskog morala i etike”.³¹ Komentar i potvrdne recenzije na djelo Kasima Hadžića *Položaj žene u islamu* dao je Mahmud Traljić³² u časopisu *El-Hidaje*. Traljić ističe da je nakana Hadžićeva djela upozoriti na to da uzročnik nepismenosti muslimanke nije islam nego muslimani, koji su vjeru stavili na margine svakodnevnoga života.³³

Odnos sandžačkih muslimana prema uspostavi Nezavisne Države Hrvatske

Raspadom Kraljevine Jugoslavije stvorene su pretpostavke za uspostavu NDH, a njezinim sastavnim dijelom postala je BiH. Vojskovođa Slavko Kvaternik³⁴ 10. travnja 1941. proglasio je NDH. Za razliku od talijanskih vlasti, predstavnici Njemačkoga Reicha aktivno su sudjelovali u proglašenju NDH. Premda je podjela interesnih zona službeno potvrđena tijekom bečkih razgovora 20. – 22. travnja 1941., Adolf Hitler je dva dana nakon uspostave NDH donio odluku o podjeli interesnih zona na njezinu području. U BiH je demarkacijska crta išla smjerom „Bosanski Novi, Prijedor, Banja Luka, Jajce, Travnik, pa dalje kroz Bosnu južno od Sarajeva do Rudog”.³⁵ Njemačka interesna zona obuhvatila je sjeverni dio linije, a talijanska zona nalazila se na južnom području. Prilikom sastanka 23. travnja 1941. opunomoćenik talijanske vlade Raffaele Casertano obavijestio je poglavnika NDH Antu Pavelića da Kraljevina Italija namjerava zadržati prostore na jugoistoku Bosne te na istoku Hercegovine.³⁶

Objedinjavanjem hrvatskih zemalja s BiH u jedan državni prostor ostvareno je ustaško načelo prema kojemu „Mi možemo živjeti kao ljudsko tijelo bez kojeg uda ali ne možemo bez Bosne i Hercegovine, jer su Bosna i Hercegovina naše tijelo i naše srce”.³⁷ Teritorij bivše Kraljevine Jugoslavije podijeljen je na njemačku i talijansku interesnu zonu. Prema Hitlerovoj odluci

³¹ Vidi: HADŽIĆ, *Položaj žene u islamu*.

³² Mahmud Traljić (1918. – 2003.) završio je Gazi Husrev-begovu medresu. U razdoblju 1940. – 1944. pohađao je VIŠT. Potpisao je sarajevsku rezoluciju nastalu u listopadu 1941. godine. Tijekom rata bio je angažiran u muslimanskim društvima pružajući potporu muslimanskim izbjeglicama iz istočne Bosne. Osuđen je 1947. godine. Vidi: DAUTOVIĆ, *Hafiz Mahmud Traljić: život i djelo*.

³³ *El-Hidaje*, god. IV, br. 3, 1. 11. 1940., 92.

³⁴ Slavko Kvaternik (1878. – 1947.), hrvatski političar i vojskovođa. Premda je u mirovinu otišao 1921. u činu pukovnika vojske Kraljevine SHS, postao je član Hrvatske stranke prava. Godine 1932. odazvao se pozivu Ante Pavelića i sudjelovao u Brescii na sastanku vezanom za jačanje ustaških postrojbi. Nakon ubojstva kralja Aleksandra 1934. Kvaternik je pritvoren. Godine 1939. preuzeo je čelništvo ustaškoga pokreta u domovini. Na Pavelićevu inicijativu postao je drugim čovjekom države. Poslije se sukobio s Pavelićem te napustio NDH. Boravio je u Austriji, odakle je izručen Jugoslaviji. Osuđen je 1947. na smrt. Vidi: DIZDAR et al., *Tko je tko u NDH*, 226-227.

³⁵ REDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 22.

³⁶ Isto; JONJIĆ, *Hrvatska vanjska politika 1939. – 1942.*, 415-416.

³⁷ FILANDRA, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, 159.

od 24. travnja 1941., u njemačku interesnu zonu ušla su sljedeća područja iz Sandžaka: Priboj, Nova Varoš, Sjenica i Novi Pazar.³⁸ U novonastalim okolnostima otvoreno je pitanje položaja Sandžaka i sandžačkih muslimana. Ante Pavelić zaprimio je 2. svibnja 1941. brzojav od sandžačkih muslimanskih velikodostojnika. U dopisu je navedeno da je želja sandžačkih muslimana „da se Sandžak kao privredni i povijesni dio Bosne i Hercegovine priključi Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”. Dalje u dopisu upućena je molba Paveliću da što žurnije pošalje pripadnike hrvatskoga oružništva na područje Sandžaka da bi se muslimansko stanovništvo zaštitilo od crnogorskih komita.³⁹

Predstavnici muslimana iz Prijepolja, Priboja, Pljevalja, Nove Varoši i Sjenice, među kojima je bio i Kasim Hadžić, sačinili su predstavku ispred „muslimana sandžaklija” i uputili ju 21. travnja 1941. potpredsjedniku Vlade NDH Osmanu Kulenoviću. Navedena predstavka uručena je Kulenoviću 1. svibnja. U njoj su muslimani Sandžaka zahtijevali od hrvatskih vlasti da „teritoriju Sandžaka pripoji Bosni i Hercegovini”, odnosno NDH.⁴⁰

Dolazak hrvatskih vojnih postrojbi u Novopazarski sandžak i Hadžićeva djelatnost

Tijekom travnja i svibnja 1941. domobranske i oružničke postrojbe NDH pristizale su na teritorij Sandžaka. Ondje su se vlasti NDH zadržale do rujna 1941. godine. Njemački čimbenici davali su potporu hrvatskim političko-nacionalnim ciljevima na Sandžaku smatrajući da najprimjerenije rješenje u slučaju Sandžaka podrazumijeva potpunu vlast NDH na tom području. Pozadina takva držanja Njemačke glede statusa Sandžaka bila je u nakani da se njemačka vojna snaga što je moguće više sačuva, a sav teret prebaci na pleća hrvatske vojno-političke strukture. Za vrijeme boravka na području Sandžaka vlasti NDH uspostavile su upravu u sljedećim kotarima: pribojskom, sjeničkom, novovaroškom, mileševskom i pljevaljskom.⁴¹

Premda su vlasti NDH pravo na zaposjedanje Sandžaka temeljile na težnji domaćega muslimanskog stanovništva, ključni oponent u procesu učvršćivanja hrvatske vlasti na tom području bio je nominalni talijanski saveznik. Odnos talijanskih vojno-političkih snaga prema vlastima NDH u Sandžaku primjetan je iz događaja od 8. svibnja 1941., kad su talijanski vojno-politički čimbenici zabranili ustašku vlast u Pljevljima.⁴² Uslijed talijanskoga pritiska na vlasti NDH pljevaljski kotar prepušten je Italiji. Pored pljevaljskoga kotara,

³⁸ ŽIVKOVIĆ, *NDH u Srbiji*, 35.

³⁹ Potpisnici predstavke od 2. svibnja 1941. bili su: Ilijas Dobardžić, Sabit Baizović, Nijaz Šećeragić, Mehmed Abdagić, Ćamil Sijerčić, Jusuf Hadžić, Izet Jusufagić, Omer Iglica, Mehmed Resulović, Muharem Bećiragić, Mustafa Kadribašić i Remzija Selimović. Vidi: *Hrvatski narod*, br. 81, 4. 5. 1941.

⁴⁰ ŽIVKOVIĆ, *NDH u Srbiji*, 60.

⁴¹ ŽIVKOVIĆ, „Sandžak 1941-1943”, 45; JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i NDH*, 91.

⁴² JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i NDH*, 92.

talijanska vlast uspostavljena je u Bijelom Polju, dok se vlast NDH uz potporu Njemačke očuvala u Novoj Varoši, Priboju i Prijepolju.⁴³ Na takav epilog utjecala je odluka proizašla iz rada njemačko-talijanske komisije koja je od 3. do 6. svibnja 1941. zasjedala u Prijepolju te donijela nove odluke u vezi s razgraničenjem na teritoriju Sandžaka. Predstavnici NDH na tom sastanku nisu sudjelovali kao zasebna delegacija. Tijekom rada komisije potpukovnik Franjo Vidas, predstavnik vlasti NDH, djelovao je pri njemačkoj delegaciji.⁴⁴

Dolazak domobrana u Priboj 29. travnja 1941. pozdravio je velik broj muslimana, a tom je prilikom organiziran svečani doček. U njemu su sudjelovali Kasim Hadžić, Murat Bajrović, Ismet Topalović, Salko Sukić i Ćamil Hadžihamzić. Hadžić je održao prigodan govor u kojem je domobranske trupe oslovio „kao oslobodioc”.⁴⁵ Kasim Hadžić u prvim mjesecima NDH boravi u Priboju. Tijekom ustaške civilne vlasti u Priboju obnašao je pozicije u javnoj upravi. U početku je vršio dužnost načelnika kotarskoga suda, a poslije je stupio na dužnost gradonačelnika Priboja. Pored spomenutih dužnosti, Hadžić je u tom razdoblju radio i kao dopisnik *Sarajevskoga novog lista*.⁴⁶ O raspoloženju sandžačkih muslimana prema hrvatskome nacionalizmu vrijednu opservaciju u izvješću donosi ustaški logornik Prijepolja Hajdar Čengić. U izvješću upućenom Ustaškom oslobodilačkom pokretu potpukovnika Stjepana Jakovljevića⁴⁷ Čengić tvrdi da su se ustaški pokret i ideja u Sandžaku razvijali tajno i da je ustaški pukovnik Jakovljević naišao na velikodušan doček u Sandžaku. Pripremljenost i raspoloženje naroda omogućilo je da se ustaški logori u kratkom razdoblju uspostave u Priboju, Prijepolju, Novoj Varoši i Sjenici.⁴⁸

Sarajevski novi list objavio je sredinom svibnja 1941. novinski članak Kasima Hadžića „Novopazarski sandžak u prošlosti”, koji je imao poslužiti kao zahtjev za trajno vraćanje Sandžaka u povijesni okvir. Taj se članak prema svojem sadržaju nije razlikovao od prethodnih Hadžićevih analiza i

⁴³ Isto, 91.

⁴⁴ ŽIVKOVIĆ, *NDH u Srbiji*, 36.

⁴⁵ Isto, 85.

⁴⁶ U svibnju 1941. *Sarajevski novi list* objavio je tekst Kasima Hadžića pod naslovom „Novopazarski sandžak u prošlosti”. Hadžić je u tekstu naglasio da muslimansko pučanstvo „želi da jednom za uvijek Sandžak bude vraćen i pripojen Herceg-Bosni”. Vidi: *Sarajevski novi list* (Sarajevo), god. 1, br. 3, 14. 5. 1941., 7.

⁴⁷ Stjepan Jakovljević rođen je u Zagrebu. Radio je na pripajanju Novopazarskoga sandžaka u okvir NDH. Nakon odlaska vojnih formacija iz Sandžaka nastavio je djelovati u Višegradu. U rujnu 1941. Pavelić ga je unaprijedio u čin oružničkoga pukovnika. Tom gestom Pavelić je iskazao zahvalu Jakovljeviću i hrvatskim borcima koji su do posljednjega trenutka branili hrvatski nacionalno-politički interes u Sandžaku. Vidi: HM BiH-UNS, br. dok. 44, reg. br. kut. 1 (dok. 5, str. 5); ŽIVKOVIĆ, *NDH u Srbiji*, 96.

⁴⁸ HM BiH-UNS, br. dok. 45, reg. br. 1. Hajdar Čengić bio je porijeklom iz Sarajeva. Na poziciju ustaškoga logornika za Prijepolje došao je na inicijativu i uz zalaganje Murata Bajrovića. Murat Bajrović blisko je surađivao s Kasimom Hadžićem, Hajdarom Čengićem, Arifom Skadrakom, Muhamedom Hašimbegovićem, Latifom Prušom, Gazijom Hasanagićem i Muhamedom Tanovićem. Ta je skupina imala hrvatsko nacionalno-političko uvjerenje. Vidi: ŽIVKOVIĆ, *NDH u Srbiji*, 115, 148.

razmatranja. U uvodu Hadžić ističe da predstavnici sandžačkih muslimana u Sarajevu raznim peticijama i inicijativama nastoje ispregovarati povratak Sandžaka u sastav NDH. Na kraju teksta autor poziva vlasti NDH da pomognu u ispunjenju ciljeva sandžačkih muslimana jer, kako Hadžić navodi: „Željama Sandžaklija treba u cjelosti udovoljiti i čitav Sandžak uključiti u Hrvatsku Državu, a ne samo neke kotareve. To je imperativ i sandžačkih muslimana, a i Države Hrvatske.”⁴⁹

Dva dana nakon što je objavljen tekst Kasima Hadžića uredništvo *Sarajevskoga novog lista* objavilo je tekst anonimnoga autora iz Sandžaka o teškom položaju Sandžaka i sandžačkih muslimana tijekom Kraljevine Jugoslavije. Glavnoga neprijatelja muslimana Sandžaka autor je vidio u Srbima i Crnogorcima, koji su od 1918. do 1941. koristili poluge vlasti u cilju odstranjivanja muslimanskoga stanovništva. Muslimanska većina u Sandžaku, navodi nadalje, uvijek je bila „trn u oku” Srbima i Crnogorcima, koji su sprečavali svaki oblik kulturnoga i privrednoga uzdizanja muslimana u Sandžaku.⁵⁰ Koliko je opis iz *Sarajevskoga novog lista* odgovarao istini vidljivo je iz popisa iz 1931., prema kojem se broj pravoslavaca povećao, a broj muslimana smanjio. Ako se popis iz 1931. usporedi s onim iz 1942., koji su proveli predstavnici talijanske vlasti u Sandžaku, primjetno je da se demografska prevlast pravoslavnoga stanovništva u Sandžaku održala. Prema rezultatu popisa iz 1942., broj pravoslavaca iznosio je 120.406, a brojka od 100.438 odnosila se na muslimansko stanovništvo.⁵¹

U Priboju su, kako navodi Milutin Živković, do sredine svibnja 1941. s radom započele civilne strukture vlasti NDH. Unutar muslimanske političke vrhuške u Priboju postojala je podjela na dvije frakcije. Predvodnik prve bio je Husein Hasanagić, a Kasim Hadžić i Murat Bajrović predvodili su drugu frakciju. Pozadina sukoba bila je u preraspodjeli i upravljanju novcem zatečenim u administraciji. Sukob dviju frakcija rezultirao je stalnim smjenama političkoga rukovodstva u Priboju, a Hakija Hadžić⁵² morao je u određenim

⁴⁹ *Sarajevski novi list*, god. 1, br. 3, 14. 5. 1941., 7. Predstavnici muslimana iz Nove Varoši uputili su 10. svibnja 1941. predstavku Hakiji Hadžiću. U predstavci se upućuje molba povjereniku za BiH Hakiji Hadžiću da povede računa o interesima sandžačkih muslimana jer su „životni interesi Sandžaka potpuno podudarni sa životnim interesima Bosne i Hercegovine”. Potpisnici predstavke navode da su muslimani Sandžaka posve upućeni na BiH „kao piemont naše stare slave i našeg budućeg zajedničkog i nerazdjeljivog života u slobodnoj i nezavisnoj Državi Hrvatskoj”. Potpisnici iskazuju strah za sudbinu muslimana Sandžaka, a posebno Nove Varoši, jer su okruženi pravoslavnim elementom, koji je krajnje negativno raspoložen prema muslimanima. Vidi: VA RS-NDH, k. 171-a, reg. br. 43/1.

⁵⁰ *Sarajevski novi list*, god. 1, br. 5, 16. 5. 1941. Iz zapisnika sa skupštine „Gajreta” od 8. srpnja 1939. očito je da su sudionici upozoravali na težak položaj sandžačkih muslimana. Gospodarske i prosvjetne prilike bile su izrazito nepovoljne, što je prouzročilo iseljavanje muslimana iz toga kraja. Vidi: *Gajret*, god. XX, br. 1, 179-181.

⁵¹ ŽIVKOVIĆ, NDH u Srbiji, 69.

⁵² Hakija Hadžić (1883. – 1953.) rođen je u Bileći. Naobrazbu je stekao na sveučilištima u Beču i Jeni. Nakon povratka u BiH radio je kao profesor. U razdoblju austrougarske uprave u BiH bio je jedan od najutjecajnijih djelatnika Muslimanske napredne stranke. Ta politička

situacijama intervenirati u sukobu i zauzimati stranu jedne od frakcija.⁵³ Tijekom prisutnosti vlasti NDH u Priboju Kasim Hadžić obnašao je funkciju načelnika tamošnjega kotarskog suda, a uslijed frakcijskih sukoba u srpnju 1941. postavljen je na poziciju kotarskoga predstojnika u Priboju. Na položaj gradonačelnika Hadžić je došao umjesto Tajiba Pašića.⁵⁴

Politička kretanja u Novopazarskom sandžaku tijekom ljeta 1941. zorno pokazuje izvješće ustaškoga povjerenika Murata Bajrovića upućeno Paveliću. U izvješću sačinjenom 28. lipnja 1941. u Priboju Bajrović poručuje Paveliću da je imenovao ustaške dužnosnike u Priboju, Prijepolju, Sjenici i Novoj Varoši te da je u skladu sa zakonskom odredbom iz državne službe otpustio Srbe, Crnogorce i Židove i na njihova mjesta doveo činovnike Hrvate. Zatim Bajrović u dopisu kazuje da u Pljevlja, Berane i Bijelo Polje nije mogao otići s obzirom na činjenicu da je u tim mjestima zavedena talijanska vlast, koja je administraciju prepustila Crnogorcima. Crnogorski djelatnici u javnoj upravi imali su izrazito neprijateljski stav prema vlastima NDH. U Tutinu i Novom Pazaru predstavnici Njemačke uspostavili su albansku vlast. U izvješću Bajrović navodi da je u sredinama u kojima je mogao boraviti uvidio pozitivno raspoloženje stanovništva s obzirom na to „što je njegova vjekovna želja ostvarena, što je Sandžak ponovo vraćen, u svoj historijski i geo-politički sklop Herceg Bosne, a time i Nezavisne Države Hrvatske, što je jednom došao do svoje takoželjene i dugo očekivane nacionalne slobode i nezavisnosti, što je ubijeden da će te vi gospodine Poglavniče i Hrvatski Ustaški pokret, izvršivši veliku misiju oslobodjenja i ostvarenja države sprovesti i jedno i drugo isto tako značajno djelo, djelo socijalnog i gospodarskog oslobodjenja”.⁵⁵

Memorandum gradonačelnika iz Sandžaka vjerskim, vojnim i političkim dužnosnicima Nezavisne Države Hrvatske

Hadžić je bio potpisnikom Memoranduma gradonačelnika iz Sandžaka s kraja srpnja 1941. godine. U Memorandumu koji je dostavljen reis-ul-ulemi

organizacija, koju je utemeljio hrvatski nacionalist Ademaga Mešić, okupljala je naprednu muslimansku inteligenciju i pristaše hrvatske nacionalne ideje temeljene na ostavštini Ante Starčevića. Uz Mešića i znatan dio konzervativne muslimanske uleme, koja je bila nezadovoljna utjecajem JMO-a na Islamsku vjersku zajednicu, Hadžić je radio na organiziranju alternativne političke organizacije među bosanskohercegovačkim muslimanima. U Zagrebu je 1936. utemeljena Muslimanska organizacija Hrvatske seljačke stranke. Hadžić je u razdoblju NDH obnašao istaknute funkcije. Tako je bio ustaški povjerenik za Sarajevo i bivšu Drinsku banovinu. Od 1942. radio je u Ministarstvu vanjskih poslova, odakle je 1944. imenovan za poklisara u Budimpešti. Uslijed komunističkoga prevrata 1945. napustio je NDH i nastanio se u Siriji. Vidi: DIZDAR et al., *Tko je tko u NDH*, 148.

⁵³ ŽIVKOVIĆ, *NDH u Srbiji*, 101, 106-107, 147.

⁵⁴ Tajib Pašić bio je iz Rogatice (mjesto u istočnoj Bosni). S pozicije gradonačelnika smijenjen je zbog nesavjesnoga obavljanja dužnosti. Vidi: ŽIVKOVIĆ, „Sandžak 1941-1943”, 127.

⁵⁵ HM BiH-UNS, br. dok. 13, reg. br. kut. 1 (dok. 3, str. 6).

Fehimu Spahi, Hakiji Hadžiću i zapovjedniku Vojne krajine⁵⁶ pukovniku Nikoli Rupčiću zahtijevalo se pripajanje Sandžaka NDH. U tekstu Memoranduma istaknuta je istovjetnost Sandžaka s BiH i bosanskohercegovačkim muslimanima te konstatirano da je raspadom Kraljevine Jugoslavije stvoren preduvjet za povratak Sandžaka u povijesni okvir. Dana 16. srpnja 1941. hrvatska vojska dobila je naredbu o napuštanju Sandžaka. Potpisnici Memoranduma ističu da su to odmah iskoristili Srbi i Crnogorci da „iskale svoju vijekovnu mržnju i gnjev prema muslimanima u ovom kraju”. Autori su u zaključku Memoranduma iskazali bojazan da ako bi Sandžak ostao izvan NDH, „onda bi sa muslimanima ovog kraja bilo jednom za uvijek svršeno i za njih se više nebi znalo, jer bez prisutstva hrvatske vojske i hrvatskog oružništva muslimani pod crnogorskom upravom nebi imali nikakve garancije za svoje živote...”. Od reis-ul-uleme zatraženo je neka od Mussolinija pokuša dobiti suglasnost za pripojenje Sandžaka NDH, dok se od Hadžića zahtijevao posjet Sandžaku da bi se umirilo muslimansko stanovništvo. Pukovnik Rupčić zamoljen je da isporuči oružje da bi se muslimansko stanovništvo moglo braniti.⁵⁷ Premda je Memorandum gradonačelnika iz Sandžaka sačinjen krajem srpnja 1941., početkom toga mjeseca otpočeli su završni pregovori između NDH i predstavnika talijanske vlasti u vezi s razgraničenjem na području Sandžaka. Pavelić je 15. lipnja 1941. zahtijevao osobno od Mussolinija pripajanje Novopazarskoga sandžaka NDH. Pored toga, Pavelić je tražio od Mussolinija, ako se ne složi s prepuštanjem Sandžaka NDH, da omogući razmjenu muslimanskoga stanovništva Sandžaka s pravoslavnim pukom iz BiH. Talijanska strana rezolutno je odbacila Pavelićeve zahtjeve. U tim je okolnostima državni vrh NDH odustao od vlasti u pljevaljskom i bjelopoljskom kotaru. Predstavnici talijanske politike nastavili su s djelovanjem u smjeru potpunoga suzbijanja utjecaja NDH u pribojskom, mileševskom i novovaroškom kotaru.⁵⁸ Na sastanku njemačkih i talijanskih predstavnika od 18. srpnja 1941. s ciljem određivanja konačne demarkacijske crte odlučeno je da se vojne snage NDH povuku iz Priboja i Nove Varoši. Vlast u tim sredinama, u skladu s dogovorom, trebale su preuzeti talijanske snage. Međutim, razvitak ustanka u Crnoj Gori utjecao je na promjenu mišljenja talijanskih čimbenika jer su u tim okolnostima zahtijevali ostanak vojnih snaga NDH radi gušenja ustanka.⁵⁹ Ostanak uzrokovan razvitkom ustanka hrvatske vlasti iskoristile su za širenje civilne vlasti u Sandžaku, što otkriva da su vlasti NDH, u skladu s mogućnostima i manevarskim prostorom, iskazivale protivljenje talijanskoj politici. Tako je 15. lipnja 1941. uspostavljena hrvatska civilna vlast u Sjenici. Naime, muslimanska delegacija iz Sjenice i Novog Pazara uručila je 22. svibnja Stjepanu Jakovljeviću predstavku u kojoj su zahtijevali od ustaških vlasti da u okvir NDH uključe Novi Pazar

⁵⁶ Vojna krajina osnovana je u srpnju 1941. s ciljem zaštite istočne granice NDH. Vidi: BARIĆ, „Položaj Srba u domobranstvu Nezavisne Države Hrvatske”, 162.

⁵⁷ HM BiH-UNS, br. dok. 19a. O ulozi Kasima Hadžića u tekstu Memoranduma vidi: HASANBEGOVIĆ, *Muslimani u Zagrebu 1878. – 1945.*, 160.

⁵⁸ ŽIVKOVIĆ, „Sandžak 1941-1943”, 49-50.

⁵⁹ *Isto*, 50-51.

i Sjenicu. Predstavku muslimana Sjenice vlasti NDH iskoristile su kao povod da uspostave upravu u Sjenici.⁶⁰ Važan detalj u rekonstrukciji događaja na području Sjenice i Novog Pazara jest prisutnost albanske nacionalističke struje, što je dodatno usložnjavalo odnose u Novopazarskom sandžaku. Prema albanskoj nacionalističkoj koncepciji, Sjenica i Novi Pazar smatrani su sastavnim dijelom *Velike Albanije*. Nakon sloma Kraljevine Jugoslavije njemačke su vlasti u travnju 1941. donijele odluku o uspostavi albanske vlasti u Sjenici i Novom Pazaru.⁶¹ Hrvatska vlast u Sjenici raspuštena je 13. rujna 1941., kad je uspostavljena talijanska uprava.⁶² Premda su muslimani Novog Pazara, koji su bili orijentirani prema NDH, nastojali ispregovarati priključenje u okvir NDH, na kraju se to nije dogodilo.⁶³

Odlazak postrojbi Nezavisne Države Hrvatske s prostora Novopazarskoga sandžaka

Hrvatske vojne postrojbe morale su pod pritiskom talijanske politike napustiti Novopazarski sandžak tijekom prvih dana rujna 1941. godine. Zajedno s njima Novopazarski sandžak napustio je znatan broj muslimanskoga pučanstva. Muslimansko stanovništvo iz Sandžaka izveli su Franjo Vidas i Stjepan Jakovljević i ono je prebačeno u Višegrad 6. rujna 1941.⁶⁴ Njemačke vojne snage otpočele su u rujnu 1941. s vojnim akcijama protiv partizanskih snaga u Srbiji. Četničke postrojbe pod zapovjedništvom Dragoljuba Mihailovića⁶⁵ sudjelovale su u tim akcijama, što je za posljedicu imalo izmještanje partizanskih odreda na prostor Sandžaka. Premda su četničke snage pružale potporu silama Osovine, suradnja s partizanskim pokretom ostala je na snazi sve do prvih mjeseci 1942. godine. Ta se suradnja temeljila na sporazumu od 1. listopada 1941., koji je dogovoren u nazočnosti visokih funkcionera partizanskoga pokreta Svetozara Vukmanovića Tempa i Rodoljuba Čolakovića te četničkih komandanata za istočnu Bosnu Jezdimira Dangića, Sergija Mihajlovića i Pere Đukanovića.⁶⁶ Početkom siječnja 1942. Foča je postala središtem

⁶⁰ ŽIVKOVIĆ, *NDH u Srbiji*, 117, 119.

⁶¹ *Isto*, 117-118, bilj. 419.

⁶² *Isto*, 235.

⁶³ U Novom Pazaru tijekom ljeta 1941. utemeljena je političko-kulturna udruga „Tarik”. Osnivač joj je bio Abdulkerim Koničanin, a prvotna intencija pripadnika organizacije ogledala se u promidžbi ideje da je matica novopazarskih muslimana Bosna i Hercegovina. Na taj način udruga je nastojala pružiti otpor politici albanizacije Novog Pazara. Pripadnici „Tarika” bili su sandžački muslimani koji su se školovali u Sarajevu. Vidi: *Isto*, 128.

⁶⁴ *Isto*, 283; HM BiH-UNS, br. dok. 36, reg. br. kut. 1 (dok. 4, str. 23).

⁶⁵ Dragoljub Draža Mihailović (1893. – 1946.) u međuratnom razdoblju obnašao je dužnost pukovnika vojske Kraljevine Jugoslavije. Na početku Drugoga svjetskog rata jugoslavenska vlada u emigraciji proglasila ga je za organizatora i zapovjednika četničkih snaga. Iste godine dobio je čin generala, a godinu poslije, u skladu s odlukom jugoslavenske vlade u emigraciji, imenovan je ministrom vojske.

⁶⁶ HUREM, *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini*, 41, 67-68, 71.

partizanskoga pokreta, odakle se njegov utjecaj dalje širio prema Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku.⁶⁷ Oblasni komitet Komunističke partije Jugoslavije za Sandžak u siječnju 1942. uputio je proglas narodu Sandžaka. U proglasu je upućen poziv narodima (Muslimanima i Srbima) Sandžaka za pristupanje u partizanski pokret. U proglasu je vidljivo da se partizani nastoje predstaviti jedinim zaštitnicima muslimanskoga pučanstva. Stoga je u njemu navedeno sljedeće: „Stotine i hiljade poklanih Muslimana u Bosni i Hercegovini od četničkih bandi, hiljade i hiljade izbjeglica vaše braće i sestara, neka vam budu živ dokaz da vas samo partizani mogu pomoći, da su vam oni najbolji prijatelji.”⁶⁸ Sve do početka Treće ofenzive u travnju 1942. partizanski odredi uspijevali su očuvati stečene pozicije na tom prostoru.⁶⁹ Uslijed otpočinjanja Treće ofenzive utjecaj partizanskoga pokreta na prostoru Sandžaka počeo je slabjeti. Talijanske postrojbe uz potporu četničkih snaga potisnule su partizanske odrede iz Crne Gore, Hercegovine i Sandžaka. Nova vojno-politička realnost u Sandžaku postali su četnici, koji su uživali povjerenje i potporu talijanskoga faktora.⁷⁰

Djelatnost Kasima Hadžića u Sarajevu

U rujnu 1941. Kasim Hadžić napušta Priboj i dolazi u Sarajevo. Ponovni dolazak Hadžića u Sarajevo uzrokovan je neuspjehom NDH da pripoji Sandžak. Iako je Ante Pavelić 5. svibnja 1941. sačinio odredbu prema kojoj je teritorij Sandžaka smatran sastavnim dijelom NDH, a stanovništvo Sandžaka državljanima NDH, do njezina donošenja nije došlo, primarno zbog odlučnoga talijanskoga stava da Sandžak ne može biti dijelom NDH.⁷¹ Ciljevi sandžačkih muslimana i NDH nisu se uklapali u talijansku političku slagalicu, prema kojoj je Italija imala snažne aspiracije na prostoru Novopazarskoga sandžaka. Talijanski vojno-politički stratezi Sandžak su promatrali „kao predvorje dunavskog bazena – žile kucavice centralne Evrope”.⁷² Kontrolirajući Sandžak, Italija je ostvarila teritorijalni kontinuitet s interesnom zonom u Hercegovini te s albanskim protektoratom. I u talijanskim planovima vezanim uz Crnu Goru Sandžaku se pridavala velika pozornost. Stoga interesi velikoga dijela bosanskohercegovačkih muslimana u vezi s priključenjem Novopazarskoga sandžaka u okvir NDH nisu mogli biti ostvareni u tim okolnostima.⁷³

⁶⁷ Isto, 108.

⁶⁸ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*, tom I, knj. 16, 11. S obzirom na to da je odziv muslimana u partizane bio izrazito slab, komunisti su radi njihova pridobivanja, svu krivicu za zlodjela nad muslimanima tijekom 1941. pripisivali četnicima. Vidi: NIKOLIĆ, *Mit o partizanskom jugoslovenstvu*, 414.

⁶⁹ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*, tom I, knj. 16, 28-35.

⁷⁰ HUREM, *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini*, 241.

⁷¹ O odredbi vidi: VA RS-NDH, k. 135, reg. br. 3/16.

⁷² ŽIVKOVIĆ, „Sandžak 1941-1943”, 52.

⁷³ Isto; REDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 34, 40.

Predstavka sandžačkih muslimana poglavniku Paveliću 1942.

Početak 1942. Kasim Hadžić zapošljava se kao pripravnik u kotarskom šerijatskom sudu.⁷⁴ U Sarajevu su početkom 1942. boravili muslimanski uglednici iz Novopazarskoga sandžaka. Tako je skupina sandžačkih muslimanskih velikodostojnika preko zapovjedništva Vojne krajine u Sarajevu 16. veljače 1942. sastavila predstavku i uputila ju poglavniku Paveliću. Predstavku je potpisao i Kasim Hadžić. Potpisnici predstavke istaknuli su da su Hrvati islamske vjere s područja Sandžaka tijekom povijesti uvijek težili sjedinjenju Sandžaka s maticom Bosnom i Hercegovinom. Odlazak hrvatskih postrojbi s prostora Sandžaka potpisnici su označili kao privremeni čin, izražavajući nadu u ponovnu uspostavu hrvatske vlasti na području Novopazarskoga sandžaka. Stoga su Paveliću uputili molbu „da i predstavnici Sandžaka udju u Hrvatski Državni Sabor kao što su primerice ušli i predstavnici kotareva Foča, Čajniče, Vlasenica, gdje se trenutačno ne nalaze niti naše vojne niti pak građanske vlasti. Kako ovo pitanje nije regulirano ni Zakonskom odredbom o uspostavi Hrvatskog Državnog Sabora niti objašnjenjem gospodina predsjednika Vrhovnog Suda najdobronamjernije molimo, da se stvar uzme u razmatranje čime će se udovoljiti želji stotinu dvadeset i pet tisuća sandžačkih Hrvata, muslimana i katolika.”⁷⁵

Hadžićev angažman u *Osvitu* i *El-Hidaji*

Hadžić je u kolovozu 1942. na skupštini šerijatskih sudaca izabran u skupštinski odbor toga društva. Prilikom konstituiranja skupštine novoizabrani članovi iskazali su potporu reviziji Ustava Islamske vjerske zajednice.⁷⁶ Tijekom 1943. Kasim Hadžić izabran je u sarajevski kotarski odbor „El-Hidaje”.⁷⁷ U vezi s djelatnosti te udruge važno je kazati da su njezini članovi tijekom kolovoza 1941. organizirali sjednicu na kojoj su donijeli rezoluciju, a jedna od točaka rezolucije odnosila se na Novopazarski sandžak. U njoj je istaknuto da udruga „El-Hidaje” prostor Novopazarskoga sandžaka smatra neodvojivim dijelom matice BiH.⁷⁸

Tjedni list *Osvit* počeo je izlaziti u veljači 1942. godine. Osnivač mu je bio Hasan Hadžiosmanović, koji je pripadao grupaciji Hakije Hadžića i Adema Mešića, a poziciju glavnoga urednika preuzeo je Kasim Hadžić. U vezi s djelatnosti Adema Mešića neophodno je kazati da se on još tijekom austro-ugarske uprave u BiH isticao kao revnosni pristaša hrvatskoga nacionalizma

⁷⁴ OMERDIĆ, „Hadži Kasim ef. Hadžić”, 109.

⁷⁵ HM BiH-UNS, br. dok. 261, reg. br. kut. 2. Pored Kasima Hadžića, predstavku su potpisali Teufik Tahinbegović, Čamil Hamzić, Muhamed Hašimbegović, Ilijaz Dobardžić, Mustafa Šećeragić, Asim Muzurović, Muharem Hadžović, Redžo Bučan, Avdulah Skadrak i Prašo Latif.

⁷⁶ *Osvit* (Sarajevo), god. I, br. 26, 23. 8. 1942.

⁷⁷ *El-Hidaje*, god. VII, br. 3, 1. 10. 1943., 92.

⁷⁸ ŽIVKOVIĆ, *NDH u Srbiji*, 39.

i ideja Ante Starčevića. S ciljem promicanja muslimansko-katoličke sloge i suradnje Mešić je utemeljio Muslimansku naprednu stranku, čija je suština bila u sprečavanju „srpskih političko-nacionalnih pretenzija prema Bosni i Hercegovini”.⁷⁹ Hakija Hadžić i Mešić, nezadovoljni politikom Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO) zbog napuštanja autonomističkoga programa glede BiH i ulaska u Jugoslavensku radikalnu zajednicu, osnovali su u prosincu 1935. Muslimansku organizaciju. Premda su H. Hadžić i Mešić prilikom osnutka stranke dobili potporu Vladka Mačeka,⁸⁰ Muslimanska organizacija tijekom postojanja djelovala je zasebno u odnosu na Hrvatsku seljačku stranku (HSS).⁸¹ Muslimani okupljeni pri Muslimanskoj organizaciji nisu imali povjerenje u rukovodstvo HSS-a jer čelni ljudi te političke organizacije nisu imali konzistentan stav prema BiH i bosanskohercegovačkim muslimanima. O nedosljednosti politike HSS-a svjedoči razgovor iz 1939. u Kupincu koji su Sead Kulović⁸² i Mešić imali s Mačekom. Tom je prilikom Maček u vezi s BiH rekao sljedeće: „ja nemislim ništa, mislite Vi muslimani o Bosni jer mi hrvati u hrvatskoj nećemo još stotinu godina ili vječito ostati u robstvu radi Bosne a ja ću se pobrinuti za ono svojih hrvata katolika koji se još u Bosni nalaze.”⁸³ Muslimanska politička organizacija inzistirala je na konceptu autonomije BiH te hrvatstvu bosanskohercegovačkih muslimana. Ta je politička stranka okupljala pristaše pravaške ideologije i politike Ante Pavelića. Pristaše Muslimanske organizacije pratili su Pavelićevu djelatnost u međuratnoj emigraciji, što je očito iz podatka da je H. Hadžić dostavljao Mešiću materijale iz emigracije. U jednom od tih materijala, kako navodi Mešić, pristigla je i poruka Ante Pavelića u kojoj je nagovijestio „dace biti brzo Jugoslavija upletena u rat i dace njemačka vojska sa našim Poglavnikom i emigrantima brzo osvojiti Jugoslaviju i proglasiti Državu Hrvatsku”.⁸⁴

⁷⁹ HASANBEGOVIĆ, „Iz korespondencije Ademage Mešića uoči uspostave Banovine Hrvatske”, 971. Glasilo Muslimanske napredne stranke *Muslimanska svijest* objavilo je tekst pod naslovom „Sloga s katolicima”. U tekstu je uredništvo *Muslimanske svijesti* iskazalo čast i poštovanje Anti Starčeviću zbog njegove ustrajnosti u obrani islama i muslimana. Bitan detalj toga teksta jest inzistiranje na muslimansko-katoličkoj slozi i suradnji kao jedinom jamcu za opstanak hrvatskoga naroda u BiH. Vidi: *Muslimanska svijest: neovisni organ Muslimanske napredne stranke za Bosnu i Hercegovinu*, god. II, br. 6, 10. 2. 1909. Za više biografskih podataka o Mešiću vidi: DIZDAR et al., *Tko je tko u NDH*, 265-266.

⁸⁰ Vladko Maček (1879. – 1964.), političar i predsjednik HSS-a nakon ubojstva Stjepana Radića 1928. godine.

⁸¹ HASANBEGOVIĆ, „Iz korespondencije Ademage Mešića uoči uspostave Banovine Hrvatske”, 972.

⁸² Sead Kulović (1897. – 1945.) obnašao je funkciju predsjednika muslimanskoga kulturno-prosvjetnog društva „Narodna uzdanica”. Seadov otac, Esad-beg Kulović, bio je gradonačelnik Sarajeva, član Bosanskoga sabora u razdoblju austrougarske uprave te osnivač Stranke prava u Sarajevu. Sead Kulović bio je pristaša hrvatske nacionalne misli. Nakon uspostave NDH imenovan je za izaslanika Hrvatske državne vlade za istočnu Bosnu. Obnašao je poziciju načelnika Tuzle. Komunisti su ga likvidirali 1945. godine. O nekim aspektima Kulovićeve biografije vidi: *Osvit*, god. I, br. 2, 1. 3. 1942.

⁸³ Vidi: MEŠIĆ, *Memoari Ademaga Mešić III dodatak 1939. – 1941.*

⁸⁴ *Isto.*

Kasim Hadžić objavio je u ožujku 1942. u *Osvitu* tekst „Poglavnik i muslimani”. Središnja poruka teksta bila je da vjera ne smije biti kamen smutnje u hrvatskoj naciji. Koncept vjerskoga poimanja hrvatske nacije dokinut je zahvaljujući učenjima Ante Starčevića, isticao je Hadžić. Antu Starčevića Hadžić promatra kao najiskrenijega prijatelja muslimana s obzirom na to da Starčević u bosanskohercegovačkim muslimanima nije vidio „Turke, ni tuđine, nego najčistiji dio hrvatskog naroda ‘koji lakše može živjeti bez nas, nego mi bez njih’”. Stoga je Pavelić za Kasima Hadžića dosljedni i iskreni nastavljatelj Starčevićeve misli, imajući u vidu da je „ostvario i obnovio Nezavisnu Državu Hrvatsku u čijem okviru se nalazi i Herceg-Bosna koja prema Poglavnikovom učenju nije pripojena Hrvatskoj, nego je srčika, središte i težište hrvatskog naroda i Nezavisne Države Hrvatske”. Prema Hadžićevu mišljenju, Pavelić je nadilazio Starčevića jer: „Dokle Starčević ne prelazi rijeku Drinu, dotle Poglavnik nastoji, da sve muslimane skupi unutar granica Nezavisne Države Hrvatske.”⁸⁵

„Pred godišnjicu najvećeg hrvatskog dana” naslov je teksta koji je Kasim Hadžić objavio 29. ožujka 1942. U tekstu je naglašena važnost 10. travnja 1941. s obzirom na to da je tada proglašena NDH. Taj je nadnevak za Kasima Hadžića najvažniji trenutak u nacionalnoj povijesti Hrvata: „Hrvatski narod koji je osam stotina godina čekao na svoju vlastitu državu najbolje može i osjetiti blagodat ponovne uspostave države koja je samo sticajem okolnosti izgubila svoju samostalnost, inače je uvijek u srcima našim, u duši naroda postojala.” Hadžić je u tekstu još jednom naglasio važnost lika i djela poglavnika Pavelića navodeći da Hrvati imaju zahvaliti Paveliću „za našu slobodu i za ponovnu uspostavu naše nacionalne države”.⁸⁶

S pozicije glavnoga urednika Hadžić je prigodom prve obljetnice NDH objavio tekst „Veliki Njemački Reich i muslimani”. U njemu iznosi stav da je ključni neprijatelj islama i hrvatskih muslimana „Engleska sa svojim saveznicima plutokratskom Amerikom i boljševičkom Rusijom”. Hitler je u tekstu, s obzirom na negativna iskustva islamskih naroda s britanskom politikom, prikazan kao osloboditelj muslimana, stoga Hadžić smatra da su „muslimani, pored zahvale Poglavniku, najviše bili zahvalni Führeru Adolfu Hitleru”.⁸⁷

List je djelovao s pozicija hrvatskoga nacionalizma, a u tekstovima se pružala potpora „El-Hidaji” za reviziju Ustava Islamske vjerske zajednice.⁸⁸ Nakon uspostave NDH udruga „El-Hidaje” upriličila je sjednicu 14. svibnja 1941. te su tom prilikom uputili svečane dopise i pozdrave Paveliću, potpredsjedniku Vlade NDH Osmanu Kulenoviću, ministru za bogoštovlje i nastavu Mili Budaku i doglavniku Ademagi Mešiću. Upućivanjem dopisa čelnistvo „El-Hidaje” nastojalo je skrenuti pozornost na potrebu revizije Ustava Islamske vjerske zajednice. Stoga je u dopisima iskazana nada i uvjerenje da će

⁸⁵ *Osvit*, god. I, br. 3, 8. 3. 1942.

⁸⁶ *Osvit*, god. I, br. 6, 29. 3. 1942.

⁸⁷ *Osvit*, god. I, br. 7, 10. 4. 1942.

⁸⁸ NAME TAK, *Sarajevski nekrologij*, 113; HASANBEGOVIĆ, „O pokušajima donošenja Ustava Islamske vjerske zajednice”, 86.

država pružiti potporu prilikom otklanjanja svih nepravilnosti u struktura-ma Islamske vjerske zajednice. Muslimanska ulema okupljena pri „El-Hidaji” nastojala je preko te inicijative te oslanjanjem na utjecaj doglavnika Mešića i ustaškoga povjerenika Hakije Hadžića otvoriti pitanje promjena u Islamskoj vjerskoj zajednici, odnosno ukloniti predstavnike bivšega JMO-a iz struktu-ra te vjerske zajednice.⁸⁹ Koristeći se položajem glavnoga urednika *Osvita*, Kasim Hadžić napisao je tekst s ciljem pružanja potpore reviziji Ustava Islamske vjerske zajednice. U uvodnom dijelu teksta ističe nezadovoljstvo zbog izostanka ustavnih promjena u Islamskoj vjerskoj zajednici. Prema njegovu mišljenju, postojala su dva razloga za reviziju Ustava. Prvi je bio taj što je tadašnji Ustav Islamske vjerske zajednice iz 1936. bio predmetom ozbiljnih kritika. Kao drugi razlog Hadžić navodi promjene u pogledu nadležnosti Islamske vjerske zajednice koje su nastale kao posljedica raspada Kraljevine Jugoslavije. Dotadašnjega vjerskog starješinu muslimana u NDH Fehima Spahu⁹⁰, koji je preminuo 13. veljače 1942., K. Hadžić podvrgnuo je kritici. To je vidljivo u zadnjem dijelu teksta, u kojem naglašava da novi reis-ul-ulema mora posjedovati visoke moralne odlike.⁹¹ Izbor Spahe za vjerskoga poglavara muslimana 1938. otvorio je oštre polemike među bosanskohercegovačkim muslimanima. Naime, dolazak Spahe na poziciju reis-ul-uleme označen je završnim činom kojim je JMO potpuno ovladao strukturom Islamske vjerske zajednice. Stoga je muslimanska opozicija uz potporu dijela muslimanske uleme, koja je iskazala nezadovoljstvo miješanjem JMO-a u rad Islamske zajednice, otisnula letke s ciljem diskreditiranja Fehima Spahe. Na njima je reis-ul-ulema Spaho prikazan kao strastveni alkoholičar „koga poznaju svi kelneri i ... od Sarajeva do Cetinja”.⁹²

S obzirom na Hadžićevu poziciju u *Osvitu*, list je donosio izvješća o teškom položaju i stradanju sandžackih muslimana od četnika. Usprkos talijanskim nastojanjima da se za njih neželjeni sadržaji cenzuriraju, uredništvo je uspijevalo u dobroj mjeri donijeti priče o sudbini sandžackih muslimana. Čak su pokrenute rubrike „Naši u Turskoj” i „Glasovi iz domovine” da bi muslimanske obitelji rasute u trokutu Sandžak – Bosna i Hercegovina – Turska mogle tražiti svoje članove.⁹³ Rubrika „Naši u Turskoj” sadržavala je pregršt

⁸⁹ *Sarajevski novi list*, god. 1, br. 5, 16. 5. 1941.

⁹⁰ Fehim Spaho (1877. – 1942.) rođen je u Sarajevu. Godine 1895. završio je šerijatsku su-dačku školu. Tijekom austrougarske uprave u BiH obnašao je brojne dužnosti. Suradivao je u različitim časopisima poput *Novoga Behara*, *Glasnika Zemaljskog muzeja*, *Glasnika IVZ*, ka-lendarima „Narodne uzdanice” i „Gajreta”. Fehim efendija Spaho napisao je velik broj studija i rasprava. Reis-ul-ulema postao je 1938. i na toj poziciji ostao sve do smrti 1942. godine. Vidi: MEHMEDOVIĆ, *Leksikon bošnjačke uleme*, 474.

⁹¹ *Osvit*, god. I, br. 10, 3. 5. 1942.

⁹² Arhiv Bošnjačkoga instituta, Fondacija Adil Zulfikarpašić, fond Halid Čaušević, sign. H. Č 7/X – 1/C. Vidi: HASANBEGOVIĆ, „O pokušajima donošenja Ustava Islamske vjerske zajednice”, 76-77; KAMBEROVIĆ, *Mehmed Spaho (1883-1939)*, 144-145; JAHIĆ, *Islamska za-jednica u Bosni i Hercegovini*, 550-551.

⁹³ ŽIVKOVIĆ, *NDH u Srbiji*, 78-80. Slom Italije u rujnu 1943. otvorio je mogućnost ponov-noga zahtijevanja da se Sandžak pripoji NDH. U *Osvitu* je objavljen tekst „Pitanje Sandžaka”,

informacija i komentara čitatelja. Tako jednom zgodom donosi priču o muslimanskim muhadžirima⁹⁴ u Turskoj, gdje muhadžir iz Sandžaka piše da je, kad mu je *Osvit* dospio u ruke, „odmah ozdravio i dobio neku snagu i silnu želju, da mu se je povratiti u rodni kraj i s oružjem u ruci obračunati s četničkim krvopijama”.⁹⁵ Kasim Hadžić i Ilijas Dobardžić preko rubrike „Naši u Turskoj” uputili su pozdrave Hilmiji Burčogluu i zamolili ga neka im se javi preko *Osvita*.⁹⁶

Sredinom ožujka 1943. Hadžić je objavio tekst pod naslovom „Muhadžiri”. U njemu je iskazao nezadovoljstvo i oštro iskritizirao sarajevsku sredinu zbog malodušnoga i nemarnoga odnosa prema muslimanskim izbjeglicama. Povod za pisanje toga teksta bile su zlonamjerne priče sarajevske čaršije o muslimanskim izbjeglicama koji su bježeći od četničkih postrojbi utočište pronašli u Sarajevu. Hadžić je u tekstu naveo da je domaće pučanstvo Sarajeva promatralo izbjeglice kao kukavice kojima je „teško raditi i koji hoće da se na lak način domognu kruha”. U njihovu obranu Hadžić je kazao: „Ne znaju ti sliepci (misli se na pučanstvo Sarajeva), da nije bilo tih muhadžira, tih boraca i junaka, koji su do zadnjeg naboja ostali na postavima, ne znaju da može biti mnogi od njih ne bi bio u životu.” Uspoređujući tadašnje stanje s prilikama tijekom Prvoga svjetskog rata, Hadžić ističe: „Kada su prošloga rata muhadžiri iz Sandžaka došli u Sarajevo, na bistričku postaju, nije bilo prisutnog sarajlije, koji nije makar čime priletio u pomoć postradalnoj izbjegličkoj braći.”⁹⁷

Referat Kasima Hadžića, Teufika Tahinbegovića i Ilijasa Dobardžića upućen Hrvatskom državnom saboru u srpnju 1942. godine

Iskazavši bojazan za može bitni demografski krah sandžačkih muslimana, Kasim Hadžić je zajedno s Teufikom Tahinbegovićem i Ilijasom Dobardžićem sastavio referat i uputio ga Hrvatskom državnom saboru. Navedeni trojac u referatu je zahtijevao od vlasti NDH poduzimanje određenih akcija s ciljem zaštite muslimana, ali i zabranu dolaska na prostor NDH dobrostojećim sandžačkim muslimanima i onim muslimanima koji su obnašali važne položaje. Smatrali su da bi odlazak uglednih sandžačkih muslimana unio nesigurnost i beznađe među muslimanski narod i da bi se na taj način ubrzavalo njihovo iseljavanje.⁹⁸ Tom zahtjevu nije bilo moguće udovoljiti jer NDH nije imala

gdje je poručeno: „U red balkanskih problema, koji očekuju svoje rješenje, ide i pitanje Novopazarskog Sandžaka.” Na kraju teksta kaže se da četničke snage nastoje uništiti svaku vezu između Sandžaka i Bosne, ali im uredništvo *Osvita* poručuje da „ne mogu poviest uništiti, a ona govori, da je Sandžak vjekovni sastavni dio Herceg-Bosne, koja je opet srčika Hrvatske”. Vidi: *Osvit*, god. II, br. 88, 7. 11. 1943.

⁹⁴ Muhadžir – izbjeglica.

⁹⁵ *Osvit*, god. II, br. 87, 31. 10. 1943.

⁹⁶ *Osvit*, god. III, br. 116, 14. 5. 1944.

⁹⁷ *Osvit*, god. II, br. 54, 14. 3. 1943.

⁹⁸ KISIĆ KOLANOVIĆ, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941. – 1945.*, 57.

realnu političku snagu poduzeti bilo kakvu akciju vezanu uz navedenu molbu. Pavelić je u kolovozu 1941., prilikom određivanja granice između Hrvatske i Crne Gore, zatražio od talijanskih vlasti da omoguće hrvatskom puku dolazak na teritorij NDH, a „Italijani su odgovorili da se neće praviti nikakve poteškoće onima koji izraze slobodnu volju da odu u Hrvatsku”.⁹⁹ U skladu s tim dogovorom, Pavelić je nastojao pružiti zaštitu sandžačkim muslimanima ako bi postali metom napada. Preostalo muslimansko stanovništvo na području Sandžaka tijekom siječnja i veljače 1943. našlo se na udaru četničkih odreda. U bjelopoljskom kotaru četnički su odredi početkom siječnja 1943. likvidirali 1400 muslimana, a na prostoru pljevaljskoga, čajničkog i fočanskoga kotara broj ubijenih muslimana iznosio je preko 9000.¹⁰⁰ Ti događaji bili su povod Kasimu Hadžiću za objavu teksta „Spasimo našu sirotčad”. Akcije četnika na području bjelopoljskoga i pljevaljskoga kotara te na jugoistoku BiH Hadžić označuje nastojanjem neprijatelja „da zadaju konačni udarac islamu u ovim krajevima i da ga iz Bosne izbrišu za sva vremena”. Da bi se islam ondje očuvao, Hadžić je inzistirao na skrbi o muslimanskoj siročadi s tih područja. Na kraju teksta uputio je poziv imućnim muslimanima da novčanim prilozi-
ma pruže potporu preživjelim muslimanima spomenutih područja.¹⁰¹

Hadžićeve teze u tekstu Mustafe Busuladžića

„Potreba opreza” tekst je Kasima Hadžića objavljen u *Osvitu* u kolovozu 1943. godine. Tekst je nastao uslijed teškoga stradanja muslimanskoga pučanstva. Zbog toga Hadžić poručuje da se iz dotadašnjega razvitka rata i zločina četničkih i partizanskih postrojbi nad muslimanima „jasno vidi tko nam je prijatelj, a tko neprijatelj, jer tko nam danas, u vrijeme najvećih narodnih stradanja želi zlo i čini nam najveća nasilja i nepravde, takvog nikada više ne možemo smatrati prijateljem i sa takvim ćemo razgovarati samo preko pušaka, jer smo uvidjeli, da je jedino tako moguće razgovarati sa razbojnicima i zulumčarima”.¹⁰² Ako se navedeni tekst usporedi s tekstom „Odnos muslimana prema nemuslimanima”,¹⁰³ koji je napisao Mustafa Busuladžić 1944., primjetno je da Busuladžić preuzima određene teze i promišljanja iz rada Kasima Hadžića. Esencija Busuladžićeva teksta jest da konfesionalna šarolikost bosanskohercegovačkoga društva nije podrivana u razdoblju kad su muslimani predstavljali apsolutnu vlast. Kao primjer on navodi period osmanske uprave na tlu BiH, kad nije došlo do diskontinuiteta u vjerskom životu kršćana. Štoviše, Osmansko je Carstvo na području Bosne poticalo doseljavanje pravoslavaca. U vrijeme muslimanskoga gospodstva na prostoru BiH ključni činilac u očuvanju vjerske raznolikosti bile su etičko-moralne norme nastale

⁹⁹ JAHIĆ, *Između čekića i nakovnja*, 80.

¹⁰⁰ DŽOGOVIĆ, *Bijela knjiga žrtava Sandžaka*, 83, 93.

¹⁰¹ *Osvit*, god. II, br. 60, 25. 4. 1943.

¹⁰² *Osvit*, god. II, br. 75, 8. 8. 1943.

¹⁰³ BUSULADŽIĆ, *Sabrani radovi*, 245-258.

na zasadama islama. Višestoljetna vjerska pluralnost u BiH, prema mišljenju Busuladžića, narušena je nakon Prvoga svjetskog rata, kad je uspostavljena prva Jugoslavija. Busuladžić Kraljevinu Jugoslaviju označuje posve štetnom tvorevinom za muslimane s obzirom na to da je sprečavala njihove kulturne i gospodarske probitke. Da bi što vjerodostojnije predočio poziciju muslimana od 1918. do 1941., on se ponovno referira na osmansko razdoblje i iznosi sljedeće: „oni isti kojima smo omogućili opstanak, gospodarski i vjerski razvitak u prošlosti, uzvratili su nam dug pokoljima, koji su počeli u Hercegovini da se završe u Šahovićima u Sandžaku.”¹⁰⁴ Stoga je Busuladžić nastojao pokazati da su Srbi djelovali s istih pozicija tijekom Drugoga svjetskog rata, a sve u cilju zatiranja muslimanskoga elementa. Pod dojmom demografskoga kraha muslimana, uzrokovanog četničkim napadima, Busuladžić iznosi stav da je inzistiranje na etičko-moralnim načelima u tim okolnostima iracionalan čin. Takva praksa moguća je jedino „ako postoji recipročna uzajamnost”, istaknuo je Busuladžić.¹⁰⁵

Predstavka sandžačkih muslimana Benitu Mussoliniju

Radi suzbijanja četničkih napada na muslimane Sandžaka, krajem veljače 1943. muslimani iz Prijepolja uputili su predstavku Benitu Mussoliniju. Ključna poruka predstavke bila je da su sandžački muslimani imali dosljedan i lojalan odnos prema talijanskim i njemačkim snagama na prostoru Sandžaka, ali talijanski vojno-politički čimbenici, unatoč takvu držanju, nisu poduzeli mjere za zaštitu muslimana. U predstavi se talijanske snage štoviše označuju pomagačima četničkih odreda, koji su odgovorni za ubojstva muslimana. U predstavi je navedeno da su u likvidacijama muslimana skupa s četničkim odredima Pavla Đurišića¹⁰⁶ sudjelovali i pripadnici narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, a sve s ciljem trajnoga uklanjanja muslimana iz Sandžaka.¹⁰⁷ Talijanske snage na prostoru Sandžaka nisu poduzele akcije za spašavanje tamošnjih muslimana. Štoviše, tolerirale su četničke zločine nad muslimanima u Sandžaku.¹⁰⁸ Ministarstvo vanjskih poslova NDH informiralo je tijekom svibnja 1944. Islamsku vjersku zajednicu o inicijativi koja se odnosila na prikupljanje, obradu i publiciranje građe vezane uz suradnju talijanskih i četničkih snaga. Na taj je način Ministarstvo nastojalo rasvijetliti ulogu talijanskih postrojbi na teritoriju NDH te upozoriti na njihovu suradnju s četničkim snagama.¹⁰⁹

¹⁰⁴ *Isto*, 255.

¹⁰⁵ *Isto*.

¹⁰⁶ Pavle Đurišić – potpukovnik i komandant limsko-sandžačkih četničkih odreda.

¹⁰⁷ Arhiv Bošnjačkoga instituta, Fondacija Adil Zulfikarpašić, neobjavljena arhivska građa. Fotokopija predstavke u posjedu autora. U predstavi nisu navedeni potpisnici.

¹⁰⁸ MOTADEL, *Islam i rat nacističke Nemačke*, 239-240.

¹⁰⁹ Arhiv Islamske zajednice, zbirka: Povjerljivo, sign. POV – 1 – 8/1944.

Posljedice sloma Italije na Novopazarski sandžak

Nakon vojno-političkoga sloma Italije u rujnu 1943. njemačke snage uspostavile su kontrolu nad bivšim talijanskim interesnim zonama u Sandžaku, a oslonac za provedbu politike Nijemci su pronalazili među protukomunistički orijentiranim muslimanima i odredima Jugoslavenske vojske u otadžbini.¹¹⁰ U okolnostima vojno-političkoga sloma Kraljevine Italije te pomoći britanskih snaga, partizanski pokret uspio je povratiti utjecaj. Britanska politika u tom je razdoblju otpočela s politikom „jednake pomoći”, što je imalo poslužiti ponovnom zbližavanju partizana i četnika.¹¹¹ Međutim, rekonciliacija partizana i četnika nije se dogodila jer je pitanje budućega uređenja države ostalo nepremostivom razlikom između ta dva pokreta. U skladu s prvotnim ciljevima, usmjerenim k preuzimanju vlasti i uspostavi komunističkoga sustava, čelništvo partizanskoga pokreta započelo je 1943. s uspostavom zemaljskih antifašističkih vijeća. Ta su vijeća imala ulogu pokrajinskih vlada, a područja na kojima su utemeljena, prema odluci komunističkoga vrha, trebala su dobiti političku zasebnost u slučaju pobjede partizanskih snaga. Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka (ZAVNOS) uspostavljeno je 20. studenog 1943. u Pljevljima. Možebitna autonomija Sandžaka podudarala se s ciljevima muslimana, ali su srpski kadrovi u Partiji na tu ideju gledali s krajnjim pozorenjem. Muslimanske političke snage s prostora Sandžaka prioritet su davale ideji autonomije ili pripajanju toga prostora u okvir BiH. Kao treću opciju, muslimani su iznijeli ideju uključivanja cijeloga teritorija Novopazarskoga sandžaka u teritorijalni okvir Crne Gore ili Srbije. Podjela Sandžaka između Crne Gore i Srbije sa stanovišta muslimanskih interesa bila je neprihvatljiva.¹¹² Unutar Komunističke partije Jugoslavije nije postojalo suglasje glede uređenja i statusa Sandžaka, što je postalo evidentno nekoliko mjeseci nakon uspostave ZAVNOS-a.¹¹³ Naime, Izvršni odbor Zemaljskoga antifašističkog vijeća za Crnu Goru i Boku podijelio je letke čija je ključna poruka bila da će Sandžak biti dijelom crnogorske federalne jedinice.¹¹⁴ Vođen političkim pragmatizmom, Josip Broz Tito, čelnik *Narodnooslobodilačke* vojske Jugoslavije, sačinio je brošuru naslova *Borba naroda porobljene Jugoslavije*, u kojoj je istaknuo autonomiju Sandžaka. Na kraju se koncept autonomije Sandžaka nije ostvario. S obzirom na pobjedu komunističke opcije u građanskom ratu, sudbinu Sandžaka odredila je Komunistička partija Jugoslavije, uzimajući pritom u obzir srpske interese. Odluku o diobi Sandžaka između Srbije i Crne Gore donijelo je političko

¹¹⁰ Njemačke snage uvidjele su u sandžачkim muslimanima snagu koja bi djelovala kao protuteža partizanskom utjecaju. Vidi: ŽIVKOVIĆ, „Kazna, integracija, zaborav”, 2; ŠUMANNOVIĆ, BELJO, „Politička važnost borbi Titovih i Mihailovićevih snaga”, 196.

¹¹¹ ŠUMANNOVIĆ, BELJO, „Politička važnost borbi Titovih i Mihailovićevih snaga”, 190-191.

¹¹² ŠUMANNOVIĆ, „Zemaljsko antifašističko vijeće narodnoga oslobođenja Sandžaka”, 270; NIKOLIĆ, *Mit o partizanskom jugoslovenstvu*, 416.

¹¹³ ŠUMANNOVIĆ, „Zemaljsko antifašističko vijeće narodnoga oslobođenja Sandžaka”, 271.

¹¹⁴ *Isto*.

tijelo Antifašističkoga vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije na 3. zasjedanju u Beogradu 10. kolovoza 1945. godine. Bijelo Polje i Pljevlja ušli su u sastav Crne Gore, a preostali dio Sandžaka postao je dijelom Srbije. Dioba Sandžaka može se tumačiti kao jedan od načina kojim je Partija kažnjavala muslimane zbog njihova slabog sudjelovanja u komunističkoj revoluciji.¹¹⁵

Hadžićeva rasprava o moralnoj krizi bosanskohercegovačkih muslimana

Shodno poziciji na šerijatskom kotarskom sudu, Hadžić je 1942. napisao tekst koji je u središte interesa uzimao općenitu moralnu krizu među muslimanima u NDH, ali i načine suzbijanja te krize prema Hadžićevu sudu. Moralna kriza očituje se u velikom broju rastava brakova, stoga tekst objavljen u časopisu *El-Hidaje* nosi naslov „Razvod braka kod nas”. Tekst sadržava nekoliko zanimljivih opažanja. Veliki broja razvoda, prema ocjeni Kasima Hadžića, proizlazi iz moralnoga posrnuća bosanskohercegovačkih muslimana. Otuđenje od stoljetne islamske tradicije oslabilo je redove muslimana. Opažanje Hadžića da „Prije prošlog svjetskog rata rastave brakova kod nas bile su vrlo rijetke” upućuje na to da je moralnom posrnuću doprinijelo društveno-političko ozračje Kraljevine Jugoslavije, koja je vještom strategijom udaljavala muslimane od islamske prakse. Učestalost rastave brakova Hadžić označava velikom opasnošću i postavlja pitanje: „Kuda to vodi?” Prema njegovu sudu: „Ta pojava vodi našem propadanju, slabljenju naše zajednice.” U zaključku teksta Hadžić nudi moguća rješenja toga problema, pritom kritizirajući muslimansku ulemu, čija se predavanja „po džamijama kreću (se) obično samo u jednom pravcu, skoro redovito govori se samo o namazu”, što je krajnje pogrešan pristup, smatra Hadžić, jer je „razvod u islamu vrlo pokuđena stvar... Kod svijeta se uvriježilo mišljenje da pustiti ženu ne predstavlja nikakvu grehotu.”¹¹⁶ Tekst pod naslovom „Zajednica prije svega”, objavljen u *Osvitu* 1943., imao je dosta podudarnosti s tekstom „Razvod brakova kod nas”. U njemu je Hadžić nastojao upozoriti na opasnu pojavu koja se ustalila među muslimanima, a odnosila se na sve slabiju prisutnost patrijarhalnoga morala i vjere u svakodnevnom životu. Mnogi muslimani iskoristili su ratne (ne)prilike i ostvarili novčanu dobit. Takva praksa, prema Hadžićevu mišljenju, bila je primjetna u situacijama kad su špekulanti iz muslimanskih redova nastradalom muslimanskom stanovništvu prodavali namirnice po basnoslovnim cijenama, stavljajući na taj način interes pojedinca iznad interesa zajednice.¹¹⁷

¹¹⁵ Isto, 283; NIKOLIĆ, *Mit o partizanskom jugoslovenstvu*, 417-418.

¹¹⁶ *El-Hidaje*, god. VI, br. 4, 22. 11. 1942., 76, 77, 79.

¹¹⁷ *Osvit*, god. II, br. 61, 2. 5. 1943.

Pozadina studije o muftiji Šemsekadiću

Na osnovi tekstova u *Osvitu* objavljeno je 1944. djelo Kasima Hadžića *Pljevaljski muftija Šemsekadić i borba protiv okupacije Bosne i Hercegovine 1878*. To je djelo imalo dvostruku nakanu. Nastaje u trenutku kad se vodi jedna od mnogobrojnih rasprava na temu revizije Ustava Islamske vjerske zajednice. Stoga je afirmacija pljevaljskoga muftije Šemsekadića imala poslužiti argumentom za reviziju Ustava Islamske vjerske zajednice, odnosno povratak institucije muftije u društveno-vjerski život bosanskohercegovačkih muslimana, te još jednom potvrditi tezu o povezanosti sandžačkih muslimana s BiH. Početnu argumentaciju za svoje djelo Hadžić crpi iz rada Mehmeda Handžića objavljenog 1936., u trenutku unutarmuslimanskih prijevora i rasprava u vezi s kontrolom nad Islamskom vjerskom zajednicom. Handžić u djelu potiče važnost institucije muftijstva i muftije, poručujući da bi nestanak institucije muftije imao krajnje negativne posljedice jer muftija ima misiju „da bdije nad vjerskim životom svih muslimana svog muftijstva”.¹¹⁸ Kasim Hadžić u tom djelu reafirmira teze iz prethodnih radova te ističe da je odluka Berlinskoga kongresa „razplamsala (je) bošnjački ponos našeg svijeta. Ta je viest teško pala na srce kako pljevaljskom muftiji, tako i svakome Bošnjaku.”¹¹⁹ Povijesna epizoda s pljevaljskim muftijom Šemsekadićem ključni je Hadžićev argument da institucija muftije uživa velik autoritet među muslimanima BiH, ali i pokazatelj da se muslimani brzo grupiraju u trenucima kad „je vjera u opasnosti”.¹²⁰ Za Hadžića je pljevaljski muftija Šemsekadić neporecivi autoritet i smjerokaz sandžačkim muslimanima u nastojanjima da se teritorij Novopazarskoga sandžaka povrati u povijesni okvir. Ostajanjem izvan povijesnoga okvira sandžačkim muslimanima zapriječen je razvitak, ali i biološki opstanak.¹²¹

Hadžićeva djelatnost uoči sloma Nezavisne Države Hrvatske

Hadžić je 1944. stekao zvanje šerijatskoga suca i ostvario radni odnos u Vrhovnom šerijatskom sudu. Nedugo potom postao je i vršiteljem dužnosti tajnika Društva šerijatskih sudaca. Uoči vojno-političkoga sloma NDH Ćamil Kamarić, dotadašnji šerijatski sudac u Zagrebu, uslijed bolesti napušta tu poziciju, a na njegovo mjesto dolazi Kasim Hadžić.¹²² Na taj položaj došao je kao

¹¹⁸ *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva Kraljevine Jugoslavije* (Sarajevo), god. IV (1936), br. 2-3, 91.

¹¹⁹ HADŽIĆ, *Pljevaljski muftija Šemsekadić*, 6.

¹²⁰ *Isto*, 31.

¹²¹ *Isto*, 32.

¹²² Muharem Omerdić u sjećanju na Kasima Hadžića navodi da je Hadžić u Zagrebu 1945. zamijenio Ibrahima ef. Imširovića. Tijekom boravka u Zagrebu dio radnoga vremena provodio je u kotarskom šerijatskom sudu, a drugi dio u Ministarstvu pravosuđa. Vidi: OMERDIĆ, „Hadži Kasim ef. Hadžić”, 109.

prijedlog Hakije Hadžića i Hasana Hadžiosmanovića, koji su uz potporu Alije Šuljka¹²³ onemogućili dolazak šerijatskoga suca bliskog grupaciji Džafera Kulenovića. Hadžićev rad na poziciji šerijatskoga suca kratko je trajao s obzirom na to da je ubrzo uslijedio slom NDH.¹²⁴

Nakon ulaska Jugoslavenske armije u Zagreb, među prvim mjerama koje su poduzete bilo je ukidanje kotarskoga šerijatskog suda. U okolnostima vojno-političkoga prevrata Kasim Hadžić interniran je u jedan od logora, gdje je potom podvrgnut ispitivanju. U istražnom postupku, koji je trajao dva mjeseca, tzv. Sud časti¹²⁵ donio je odluku o obustavljanju istrage protiv Hadžića. Zbog nemogućnosti pronalaska zaposlenja, Hadžić se odlučuje za upis studija prava u Zagrebu, ali ubrzo nakon upisivanja na fakultet biva uhićen i poslan u Sarajevo, gdje je ponovno započela istraga protiv njega.¹²⁶

Pobjednička pravda i presuda Kasimu Hadžiću

Okružni sud u Sarajevu 3. siječnja 1947. donio je presudu protiv Kasima Hadžića. U presudi je stajalo da je kriv jer je obnašao dužnost gradonačelnika Priboja od srpnja pa do rujna 1941. godine. Zatim, jer je s Hakijom Hadžićem zastupao ideju povezivanja Novopazarskoga sandžaka s NDH i da je s tom nakanom u *Sarajevskom novom listu* objavio tekst „Novopazarski sandžak u prošlosti”. Prema presudi, Hadžićeva krivnja ogledala se u tome što je obnašao dužnost glavnoga urednika *Osvita* i u tom svojstvu na prvu obljetnicu uspostave NDH napisao tekst „Veliki Njemački Reich i muslimani”.¹²⁷ Osuđen je na šest godina zatvora i gubitak političkih prava u trajanju od dvije godine.¹²⁸

¹²³ Alija Šuljak (1901. – 1992.) rođen je u Trebinju. Školovao se u Beču i Zagrebu. Bio je profesor na Trgovačkoj akademiji u Dubrovniku. Zbog nepružanja potpore vladinoj listi otpušten je iz službe 1931. godine. Nakon ubojstva kralja Aleksandra u Marseilleu vlasti su mu 1934. odredile pritvor, navodeći da je održavao vezu s hrvatskim nacionalistima u emigraciji. Blisko je surađivao s Ademagom Mešićem i Hakijom Hadžićem u Muslimanskoj organizaciji, koja je koncipirana kao oporba JMO-u. U vrijeme Drugoga svjetskog rata bio je istaknuti ustaški dužnosnik. Tijekom 1941. vršio je dužnost privremenoga ustaškog povjerenika za istočnu Hercegovinu, a poslije biva imenovan na poziciju poglavnikova pobočnika. Pavelić je Šuljku 1943. povjerio zadatak izaslanika hrvatske vlade u procesu vezanom uz formiranje Handžar divizije. Nakon vojno-političkoga sloma NDH Šuljak je emigrirao u Siriju. Vidi: DIZDAR et al., *Tko je tko u NDH*, 392-393.

¹²⁴ MEHMEDOVIĆ, *Leksikon bošnjačke uleme*, 200; HASANBEGOVIĆ, *Muslimani u Zagrebu 1878. – 1945.*, 160.

¹²⁵ U svibnju 1944. Komunistička partija Jugoslavije dala je naredbu koja se odnosila na uspostavu „narodnog sudstva”. Uspostavom *sudstva* Partija je nagovijestila obračun s protivnicima komunističke revolucije. Ključna nakana toga suda uključivala je obračun s „narodnim neprijateljima”. Vidi: KATZ, „Bosanskohercegovačko društvo u razdoblju uspostavljanja jugoslavenske revolucionarne vlasti”, 172.

¹²⁶ MEHMEDOVIĆ, *Leksikon bošnjačke uleme*, 200; HASANBEGOVIĆ, *Muslimani u Zagrebu 1878. – 1945.*, 160.

¹²⁷ ABiH-ZKUŽ, god. 1947-1948, br. kut. 8.

¹²⁸ ABiH-ZKUŽ, god. 1947-1948, br. kut. 8.

Prilikom odsluženja zatvorske kazne komunistički represivni sustav imao je poseban pristup prema Kasimu Hadžiću. Štoviše, zatvorski čuvari zahtijevali su od njega, kako navodi Reuf Huseinagić¹²⁹, da pred ostalim zatvorenicima „istupi i (samokritički), čitaj bijedno, pokajnički, dade osvrt na svoju prošlost, što bi bila neka rehabilitacija i znak da može izaći među poštenu i slobodni narod”.¹³⁰

Što je bilo s Kasimom Hadžićem nakon izlaska iz zatvora?

Kasim Hadžić u zeničkom je zatvoru proveo četiri godine. Nakon izlaska iz zatvora komunistički sustav dodijelio mu je još tri godine uvjetne kazne, tijekom kojih je radio kao zatvorski komercijalist u radionici koja je djelovala pri ženskom zatvoru u Stolcu. Po odsluženju uvjetne kazne vratio se u Sarajevo, gdje je 1953. dobio posao u poduzeću za kisik. Na tom radnom mjestu zadržao se do ožujka 1955. Idućih osam godina radio je u građevinskom poduzeću „ŽGP”. Godine 1967., zahvaljujući zdušnom i ustrajnom zalaganju tadašnjega direktora Gazine medrese Hazima Tulića¹³¹ kod tadašnjega reis-ul-uleme Sulejmana ef. Kemure¹³², Hadžić je dobio poziciju profesora u Gazi Husrev-begovoj medresi. Punih jedanaest godina predavao je u njoj sljedeće predmete: arapski jezik, povijest islama, vaz-hatabet i akaid.¹³³ Hadžićeva djelatnost u Gazinoj medresi bila je izrazito plodonosna. Sudjelovao je u stipendiranju učenika medrese koji su bili slabijega materijalnog statusa. U razdoblju 1968. – 1973. organizirao je tečajeve esperanta u Gazi Husrev-begovoj medresi te inicirao različite izvanškolske aktivnosti za njezine učenike. Početkom 70 – ih godina prošlog stoljeća, Hadžić je aktivno sudjelovao u aktivnostima vezanim uz afirmaciju muslimanske nacije.¹³⁴ Kasim Hadžić preminuo je u Sarajevu 1990. godine.¹³⁵

¹²⁹ Politički zatvorenik koji je skupa s Kasimom Hadžićem služio zatvorsku kaznu.

¹³⁰ *Mladi muslimani 1939-2005*, 167.

¹³¹ Muhamed Hazim Tulić (1908. – 1968.) pripadao je ulemanskoj porodici. Rođen je u Sarajevu, gdje je završio šerijatsku gimnaziju. Na zagrebačkom sveučilištu završio je studij slavistike 1932. godine. Tijekom Drugoga svjetskog rata obavljao je profesorsku dužnost u Gazi Husrev-begovoj medresi. U tom je razdoblju kratko služio na poziciji rezervnoga domobranskog časnika. Dva Hazimova brata, Halid i Čazim, djelovala su unutar ustaškoga pokreta (Čazim Tulić obnašao je dužnost ustaškoga stožernika u Zvorniku i Bihaću). Vidi: NAME-TAK, *Sarajevski nekrologij*, 145.

¹³² Sulejman ef. Kemura (1908. – 1975.) rođen je u Sarajevu. Završio je Gazi Husrev-begovu medresu. U međuraću je sudjelovao u radu kulturno-prosvjetnoga društva „Gajret”. Nakon Drugoga svjetskog rata komunističke vlasti postavile su ga na poziciju direktora Gazi Husrev-begove medrese. Pored te funkcije bio je urednik *Glasnika* i tajnik udruge „Ilmije”. Nakon što je Ibrahim ef. Fejić otišao s pozicije reis-ul-uleme, Kemura je izabran za novoga reis-ul-ulemu 1957., a na tom položaju ostao je sve do smrti 1975. godine. Za više detalja o Sulejmanu ef. Kemuri vidi: *Glasnik Islamske zajednice* (1975); NAME-TAK, *Sarajevski nekrologij*, 210-211.

¹³³ OMERDIĆ, „Hadži Kasim ef. Hadžić”, 110.

¹³⁴ Vidi: *Preporod Glasilo udruženja ilmije u BiH* (Sarajevo), god. II., br. 12., 1. 3. 1971.

¹³⁵ OMERDIĆ, „Hadži Kasim ef. Hadžić”, 111-112.

Zaključna razmatranja

Na Hadžićeva razmatranja o Novopazarskom sandžaku nedvojbeno su utjecale okolnosti u kojima je stasao te hrvatsko nacionalno-političko uvjerenje, što je na kraju oblikovalo njegova protusrpska stajališta. Hadžić je u tekstovima naglašavao istovjetnost sandžačkih muslimana s bosanskohercegovačkim muslimanima, smatrajući Novopazarski sandžak dijelom BiH.

U studiji *Novopazarski sandžak kao sastavni dio Bosne i Hercegovine: historičko-politička rasprava* Hadžić je potaknuo pitanje ponovnoga sjedinjenja s BiH. Održivost Novopazarskoga sandžaka vezao je isključivo uz BiH. Premda je negativno označio srpsku okupaciju Sandžaka 1912., na temelju napisanog doima se da je vjerovao u mogućnost poboljšanja položaja sandžačkih muslimana i u Kraljevini Jugoslaviji u slučaju sjedinjenja s BiH.

Nakon sloma Kraljevine Jugoslavije dio muslimanskoga stanovništva vidio je u NDH mogućnost da cijela BiH bude u sastavu jedne geopolitičke cjeline, u kojoj bi muslimani dobili ravnopravan položaj. Nakon proglašenja NDH Hadžić tu državu označava okvirom u kojem bi sandžački muslimani, kao dio hrvatske nacije, unaprijedili vlastiti položaj. Tijekom srpnja 1941. Hadžić je s ostalim gradonačelnicima iz Sandžaka potpisao Memorandum u kojem je iskazan strah za sudbinu muslimana ako bi ostali izvan teritorijalnoga prostora hrvatske države. Ciljevi sandžačkih muslimana u okolnostima talijansko-četničke suradnje nisu ostvareni.

Kasim Hadžić pripadao je političkoj grupaciji Hakije Hadžića i Adema-ge Mešića. Njegova politička djelatnost u razdoblju Drugoga svjetskog rata prodirala je u slojeve vjerskoga sustava bosanskohercegovačkih muslimana, u kojem su vođene rasprave o reviziji Ustava Islamske vjerske zajednice. Obradujući razloge moralnoga posrnuća i brakolomstva među bosanskohercegovačkim muslimanima, Hadžić je *post festum* argumentirao nemogućnosti prosvjetnoga razvitka muslimana u ozračju srpske vlasti. Vojno-politički slom NDH nagovijestio je ujedno i slom Hadžićevih aspiracija.

Arhivski izvori

ABiH-ZKUZ: Arhiv Bosne i Hercegovine, fond Komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača, sign. ZKUZ.

Arhiv Bošnjačkoga instituta, Fondacija Adil Zulfikarpašić, fond Halid Čaušević.

Arhiv Islamske zajednice, zbirka: Povjerljivo.

HM BiH-UNS: Historijski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, fond Ustaška nadzorna služba.

VA RS-NDH: Vojni arhiv Republike Srbije, fond NDH.

Tisak

El-Hidaje (Sarajevo), 1939-1940, 1942-1943.

Gajret (Sarajevo), 1941.

Glasnik Islamske zajednice (Sarajevo), 1975.

Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva Kraljevine Jugoslavije (Sarajevo), 1936.

Hrvatski narod (Zagreb), 1941.

Muslimanska svijest: neovisni organ Muslimanske napredne stranke za Bosnu i Hercegovinu (Sarajevo), 1909.

Muslimanska svijest: organ hrvatskih muslimana (Sarajevo), 1939.

Osvit (Sarajevo), 1942-1944.

Preporod Glasilo udruženja ilmije u BiH (Sarajevo), 1971.

Sarajevski novi list (Sarajevo), 1941.

Literatura

BANAC, Ivo. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*. Zagreb: Globus, 1988.

BARIĆ, Nikica. „Položaj Srba u domobranstvu Nezavisne Države Hrvatske 1941. – 1945.” *Polemos V* (2002), br. 9-10: 159-175.

BUSULADŽIĆ, Mustafa. *Sabrani radovi* (1932. – 1945.), knj. 2. Sarajevo: Javna ustanova Osnovna škola „Mustafa Busuladžić”, 2022.

ČAMPARA, Ešref. *Molitva za istinu 4. Sjećanje na zatvorske dane*. Sarajevo: Globe line, 1999.

DAUTOVIĆ, Ferid. *Hafiz Mahmud Traljić: život i djelo*. Alimi bosanski. Sarajevo: El-Kalem; Medžlis Islamske zajednice u Sarajevu, 2009.

DIZDAR, Zdravko; GRČIĆ, Marko; RAVLIĆ, Slaven; STUPARIĆ, Darko, ur. *Tko je tko u NDH*. Zagreb: Minerva, 1997.

DŽOGOVIĆ, Fehim. *Bijela knjiga žrtava Sandžaka 1941-1945*, knj. 1: *Dokumenti*. Podgorica: Matica Bošnjaka; Almanah, 2021.

FILANDRA, Šaćir. *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija, 1998.

GRAFENAUER, Bogo; PEROVIĆ, Dušan; ŠIDAK, Jaroslav, ur. *Historija naroda Jugoslavije I*. Zagreb: Izdavačko poduzeće Školska knjiga, 1953.

HADŽIĆ, Kasim. *Novopazarski sandžak kao sastavni dio Bosne i Hercegovine: historičko-politička rasprava*. Knjižnica Muslimanske svijesti. Sarajevo: Nova tiskara Vrčec i dr., 1939.

HADŽIĆ, Kasim. *Pljevaljski muftija Šemsekadić i borba protiv okupacije Bosne i Hercegovine 1878*. S. l.: Tiskara Bosanska pošta, 1944.

HADŽIĆ, Kasim. *Položaj žene u islamu*. Sarajevo: Nova tiskara Vrčec i dr., 1940.

HADŽIĆ, Kasim. „Velika medresa u Skoplju (Povodom 40-godišnjice)”. *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva* (1965), br. 9-10: 336-340.

HADŽIĆ, Kasim. „Velika medresa u Skoplju (Svršetak)”. *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva* (1965), br. 11-12: 403-407.

HASANBEGOVIĆ, Zlatko. „Iz korespondencije Ademage Mešića uoči uspostave Banovine Hrvatske. Pismo Društva bosansko-hercegovačkih Hrvata u Zagrebu reis-ul-ulemi Fehimu Spahi i vrhbosanskom nadbiskupu Ivanu Šariću iz svibnja 1939.” *Časopis za suvremenu povijest* 40 (2008), br. 3: 969-998.

HASANBEGOVIĆ, Zlatko. *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929. – 1941. (U ratu i revoluciji 1941. – 1945.)*. Zagreb: Fortuna, 2022.

HASANBEGOVIĆ, Zlatko. *Muslimani u Zagrebu 1878. – 1945*. Zagreb: Medžlis Islamske zajednice u Zagrebu; Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2007.

HASANBEGOVIĆ, Zlatko. „O pokušajima donošenja Ustava Islamske vjerske zajednice u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”. *Časopis za suvremenu povijest* 33 (2001), br. 1: 75-89.

HUREM, Rasim. *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942*. Sarajevo: Svjetlost, 1972.

JAHIĆ, Adnan. *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918-1941)*. Zagreb: Naučnoistraživački centar Ibn Sina Sarajevo; Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju; Islamska zajednica u Hrvatskoj – Medžlis Islamske zajednice Zagreb, 2010.

JAHIĆ, Adnan. *Između čekića i nakovnja – Bosanskohercegovački Muslimani (Bošnjaci) u Drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, 2023.

JELIĆ-BUTIĆ, Fikreta. *Ustaše i NDH*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber; Školska knjiga, 1978.

JONJIĆ, Tomislav. *Hrvatska vanjska politika 1939. – 1942*. Zagreb: Libar, 2000.

KAMBEROVIĆ, Husnija. *Mehmed Spaho (1883-1939)*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2009.

KARIĆ, Enes. *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini XX stoljeća 1*. Sarajevo: El-Kalem, 2004.

KATZ, Vera. „Bosanskohercegovačko društvo u razdoblju uspostavljanja jugoslavenske revolucionarne vlasti (1943-1950)”. *Historijska misao* 2 (Tuzla, 2016): 163-203.

KEMURA, Ibrahim. *Uloga Gajreta u društvenom životu muslimana (1903-1941)*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1986.

KISIĆ KOLANOVIĆ, Nada. *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941. – 1945*. Zagreb: Školska knjiga, 2009.

KISIĆ KOLANOVIĆ, Nada. „Muslimanska inteligencija i islam u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”. *Časopis za suvremenu povijest* 36 (2004), br. 3: 901-938.

MEHMEDOVIĆ, Adnan. *Leksikon bošnjačke uleme*. Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, 2018.

MEMIĆ, Mustafa. *Bošnjaci – Muslimani Sandžaka i Crne Gore*. Sarajevo: Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka, 1996.

MEŠIĆ, Ademaga. *Memoari Ademaga Mešić*, III dodatak 1939. – 1941.

Mladi muslimani 1939-2005. Historijat. Sarajevo: Udruženje Mladi Muslimani, 2006.

MOTADEL, Dejvid. *Islam i rat nacističke Nemačke*. Beograd: Čigoja, 2023.

NAMETAK, Alija. *Sarajevski nekrologij*. Zürich; Zagreb: Nakladni zavod Globus; Bošnjački institut, 1994.

NIKOLIĆ, Kosta. *Mit o partizanskom jugoslovenstvu*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2015.

NOVAKOVIĆ, Dragan. „Organizacija i položaj Islamske vjerske zajednice u Kraljevini Jugoslaviji”. *Teme* 27 (2003), br. 3: 451-474.

OMERDIĆ, Muharem. „Hadži Kasim ef. Hadžić (1917-1990)”. *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u SFRJ* (1990), br. 6: 109-112.

REDŽIĆ, Enver. *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*. Sarajevo: OKO, 1998.

ŠABANOVIĆ, Hazim. *Bosanski pašaluk*. Sarajevo: Svjetlost, 1959.

ŠUMANOVIĆ, Vladimir. „Zemaljsko antifašističko vijeće narodnoga oslobođenja Sandžaka – glavne značajke”. *Historijski zbornik* 75 (2022), br. 2: 269-285.

ŠUMANOVIĆ, Vladimir; BELJO, Mijo. „Politička važnost borbi Titovih i Mihailovićevih snaga u Istočnoj Bosni i Sandžaku ujesen 1943. godine”. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu* (2022), br. 15: 187-202.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom 1, knj. 16: *Borbe u Sandžaku 1942. – 1944*. Beograd: Vojno istorijski institut Jugoslavenske narodne armije, 1958.

ŽIVKOVIĆ, Milutin. „Kazna, integracija, zaborav. Posleratne sudbine staroraških muslimana pripadnika njemačkih snaga u Drugom svjetskom ratu”. *Baština* 64 (Priština – Leposavić, 2024): 2-18.

ŽIVKOVIĆ, Milutin. *NDH u Srbiji. Ustaški režim u Priboju, Prijepolju, Novoj Varoši i Sjenici (april-septembar 1941)*. Beograd: Društvo istoričara Srbije „Stojan Novaković”; Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, 2017.

ŽIVKOVIĆ, Milutin. „Sandžak 1941-1943”. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, 2017.

SUMMARY

The Sanjak of Novi Pazar in the Perception of the Croatian Muslim Nationalist Intelligentsia: The Case of Kasim Hadžić (1939 – 1945)

The figure of Kasim Hadžić is significant because of the intertwining of religious and secular dimensions. Having attended the Higher Islamic Sharia Theological School, Hadžić published significant discussions covering topics from the fields of history, politics and religion. In the period of the Second World War, Hadžić used the positions entrusted to him to advance the political and national positions of the Muslims in Sanjak. Hadžić's political inclinations and aspirations did not come to fruition due to the collapse of the Independent State of Croatia. On the other hand, Italian policy during the Independent State of Croatia period also prevented the return of the Sanjak of Novi Pazar to the historical space. Due to the closeness of Hadžić with the El-Hidaje association and the Hakija Hadžić fraction and to their efforts to implement a revision of the Constitution of the Islamic Religious Community, the military and political breakdown of the Independent State of Croatia made further discussion on this topic impossible. In the end, it remains to conclude that Hadžić's efforts, as well as the efforts of other Muslims regarding the annexation of the Sanjak of Novi Pazar to the Independent State of Croatia were unsuccessful. At the end of Second World War the Sanjak of Novi Pazar remained out of desired territorial area.

Keywords: Kasim Hadžić; Sanjak of Novi Pazar; Bosnia and Herzegovina; Independent State of Croatia